

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
А. А. АЛТМЫШБАЕВ атындагы ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 09.22.657 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда

УДК: 172.1:930. 1(575.2)(04)

КОЗУБАЕВ ӨСКӨНБАЙ

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТИКАЛЫК ОЙЛОМ ТАРЫХЫНЫН
ДИНАМИКАСЫ**

09.00.03 – философиянын тарыхы

Философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК - 2023

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институтунда аткарылды.

Илимий консультанты:

Мукасов Ысманалы Мукасович

КР УИАнын академиги, философия илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институтунун улуттук жана чет элдер философиясы бөлүмүнүн башчысы

Расмий оппоненттер:

Джусупбеков Азизбек Кылычбекович

философия илимдеринин доктору, профессор, Б.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын гуманитардык илимдер кафедрасынын профессору

Усупова Чолпон Сабыровна

философия илимдеринин доктору, И.Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын философия жана коомдук илимдер кафедрасынын башчысы

Исаков Кубанычбек Абдыкадырович

философия илимдеринин доктору, Ош мамлекеттик университетинин философия жана саясат таануу кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме:

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин философия жана гуманитардык дисциплиналар кафедрасы. Дареги: 720023, Бишкек ш., Саманчин көчөсү, 10

Диссертациялык иш 2023-жылдын 24-мартында саат 13:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык), маданият таануу жана искусство таануу боюнча кандидаттык диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 09.22.657 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.

Коргоонун идентификатору: <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr>

Диссертация менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Илимий китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547) жана диссертациялык кеңештин сайтынан таанышууга болот (<https://vak.kg/>).

Автореферат 2023-жылдын 22-февралында таркатылган.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, философия
илимдеринин кандидаты, доцент**

З. А. Алымкулов

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманы изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз элинин тарыхы алмустак замандан наар алып, эчен кылымдарды кезип, өзөгүн өркүндөтүп уланып келе жатат. Бери дегенде, биздин заманга чейинки III кылымдагы Кытай жылнаамаларында кыргыздар «гянь-гунь», «гэ-гунь» деген аталыштар менен белгилүү болгондугу маалым. Чындыгында эле, эки миң жыл ашуун мурдагы жазма эстеликтерде кыргыз элинин тарыхына түздөн-түз же кыйыр тиешелүү этнонимдер жана топонимдер жөнүндө маалыматтар арбын.

Туу чокусунда адам акылынын асыл туундусу болгон «Манас» эпосу турган кыргыз элинин руханий маданиятынын көп салаалуу тарыхы качан да болсо илимий кызыкчылыктын объекти болуп келет. Себеби өткөн тарых менен учурдагы доордун диалектикалык ажырагыс туташ байланышы дайыма түбөлүктүү. Ушундан улам карт тарыхтын сабактары социумдун жаңы муун өкүлдөрү үчүн таанып-билүүнүн бирден-бир зарыл булагы болуп эсептелет. Демек, өткөн тарыхты таанып-билүүнүн актуалдуулугу ар убак зарыл болгон чындык.

Өткөн тарых менен учурдун байланышы бир гана теориялык же философиялык таанып-билүү үчүн эмес, практикалык жактан да актуалдуу. Өткөндүн баалуулуктары, айрыкча, руханий маданияттын улуу мурастары азыркы социалдык практикада да өз маани-мазмунун сактап келатат. Маселен, өз мазмунуна өткөндүн көп кылымдык адеп-ахлак казынасын камтыган элдик этиканын бай тажрыйбасын таанып билбей туруп, азыркы ар тараптуу өнүккөн, кыргыз элинин улуттук нарк-насилине каныккан адамды калыптандыруу мүмкүн эместигинде талаш жок. Өткөн руханий казына, анын ичинде этикалык парадигмалар да бир эле байыркылыгы менен баалуу десек бир жактуу тыянак болмокчу. Ошол эзелки бай казынанын ичинен нукура элдик, прогрессивдүү баалуулуктар гана азыркы руханий маданияттын, анын ичинде адептик-нравалык маданияттын келечек өнүгүшүнө объективдүү зарыл өбөлгө боло алат.

Этикалык түшүнүктөр – жалпы коомдук процесстин өнүгүп-өзгөрүү мыйзамченемдүүлүгүнүн ажырагыс жагы. Ал өз табиятында адамзаттык тарыхый болумушту чагылдырып турат. Кайсыл гана элдин болбосун этикалык ойлом тарыхы жалпы адамзаттык тарыхый процесстер менен биримдикте болот. Бирок мунун өзү тигил же бул элдин улуттук маданиятын, философиясын анын ичинде этикалык ойлом тарыхын өзүнчө окуп билүүнүн зарылдыгын танбайт. Ар бир элдин этикалык парадигмалары алардын адеп-ахлак түшүнүктөрү, идеалдары албетте, бүткүл адамзаттык тарыхтын ажырагыс бир бөлүгү катары өнүгүп, өзгөрүп келет. Көп кылымдык тарыхы бар кыргыз элинин этикалык ойлом системасы бул мыйзам ченемдүүлүктөн сыртта турбайт. Ошондуктан кыргыз элинин этикалык ойлом тарыхын бүткүл адамзаттык этикалык баалуулуктардын, түшүнүктөрдүн алкагында талдоо – актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институтунун тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты эмпирикалык этиканын эволюциялык динамикасын кыргыз элинин улуттук этикалык ойлом тарыхынын мисалында изилдөөгө алып, этикалык практика менен теориянын ажырагыс биримдигин тарыхтуулук принцибинин негизинде философиялык талдоо. Белгиленген максатка ылайык иштин төмөнкү милдеттери аныкталды:

- изилдөөнүн темасына байланыштуу адабияттарга сереп жүргүзүү;
- философиянын өнүгүү контекстиндеги жакшылык жана жамандык түшүнүктөрүн иликтөө;
- моралдын тарыхый-философиялык экспликациясын кароо;
- эмпирикалык этиканын табиятын ачып көрсөтүү;
- мифтик аң-сезимдин этикалык парадигмаларын тастыктоо;
- кыргыз элинин этикалык ойлом тарыхындагы фольклорду философиялык-дидактикалык маанисин изилдөө;
- Жусуп Баласагындын гуманисттик социалдык-этикалык көз караштарын талдоо;
- легендарлуу ырчылардын этикалык ой-пикирлерин кароо;
- заманчыл акындардын этикалык идеяларын иликтөө;
- демократ акындардын чыгармаларындагы адеп-ахлактуулук проблемасын ачып көрсөтүү;
- аалам менен адамдын биримдигинин этикалык жагдайларына токтолуу;
- азыркы илимдин этикалык өнүгүнө саресеп салуу.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз элинин социалдык-этикалык көз караштарынын тарыхы, курамы жана эволюциясы алгачкы жолу диалектиканын принциптеринин негизинде ырааттуу системаланып философиялык анализге алынышы диссертациялык иштин илимий жаңылыгы болуп эсептелет. Тактап айтканда эмгекте:

- кыргыз элинин этикалык ойлومунун тигил же бул жагын ар тараптуу өңүттө караган илимий адабияттар талданды;
- философиянын өнүгүү контекстиндеги жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү иликтенди;
- моралдын тарыхый-философиялык түшүндүрмөсү каралды;
- эмпирикалык этиканын табияты ачылды;
- мифтердин этикалык мазмуну аныкталды жана мифологиянын моралдык рефлексиясынын өзгөчөлүктөрү тастыкталды;
- фольклордун философиялык-дидактикалык мааниси изилденди;
- Жусуп Баласагындын гуманисттик этикасынын социалдык маңызы талданды;

- легендарлуу ойчулдардын этикалык ой-пикирлери философиялык реконструкциялоого алынды;
- заманчыл акындардын этикалык идеялары иликтенди;
- демократ акындардын чыгармаларындагы адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн философиялык табияты каралды;
- аалам менен адам биримдигинин жана карама-каршылыгынын этикалык жагы иликтенди;
- азыркы илимдин этикасынын глобалдык актуалдуулугу аныкталды.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык иштин негизги теориялык жоболорун кыргыз элинин философиялык, этикалык парадигмаларын мындан аркы изилдөөдө, алардын өзгөчөлүгүн терең түшүнүүдө жана өнүгүшүнүн негизги багыттарын аныктоодо, рухий баалуулуктардын ырааттуулугундагы жүрүм-турумга байланыштуу көз караштарды ачып көрсөтүүдө кеңири колдонууга болот.

Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын рухий жашоосунун азыркы кездеги мазмунун, багытын байытууга, окуу-билим процессине, моралдык нарк-насилдерди үгүттөө, жайылтуу ишмердүүлүгүнө жана жаш муундарды тарбиялоого салым болмокчу.

Иштин материалдарын, анын теориялык жоболорун жана методологиялык жыйынтыктарын аспиранттарга жана студенттерге философиянын тарыхы, маданияттын философиясы, этикалык ойломдун тарыхы жана педагогика боюнча лекцияларды окууда, семинардык сабактарды өтүүдө кеңири пайдаланса болот. Ошондой эле иликтөөнүн корутундулары адеп-ахлакка байланыштуу максаттуу мамлекеттик иш-чараларды иштеп чыгуу процессине кеңири пайдаланууга арзыйт.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору.

– Кыргыз элинин этикалык ойлом тарыхынын тигил же бул жагын изилдөөдө маанилүү иштер жасалган жана көптөгөн материалдар топтолгон. Бирок аларда кыргыз элинин этикалык ойломунун айрым гана жактары каралып, жалпы өнүгүү динамикасы бир бүтүндүктү түзгөн система катары талдоодон өткөн эмес. Кыргыз элинин моралдык аң-сезимин мүнөздөгөн этикалык түшүнүктөрдүн жалпы тенденциялары, мыйзам ченемдүүлүктөрү жана өзгөчөлүктөрү тарыхый-философиялык изилдөөлөрдө бардык жагын камтыган илимий изилдөөгө алына элек.

– Философиянын тарыхындагы жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү башка этикалык түшүнүктөргө караганда ойчулдардын көңүлүн өзүнө көбүрөөк бурган, анткени алар адеп менен адепсиздикти чектеген моралдык диалектиканы чагылдыруунун эң жалпы формасы. Моралдык жакшылык жана жамандык түшүнүктөрүнүн калыптанышы, өнүгүү жана өз ара байланышы практикалык реалдуулуктун императивдик ишеним талаптарына, адамдын аң-сезиминин өнүгүү мыйзамдарына жараша ар кандай философиялык системаларда ар башка болгон. Жакшылык менен жамандык жөнүндөгү ой жүгүртүүлөр доордон доорго, аймактан аймакка өтүү менен тынымсыз өзгөрүп турган.

– Мораль – социалдык мамилелердин маанилүү жагы, коомдук турмуштун өзгөчө көрүнүшү. Моралдын зарыл элементтери деп адам баласынын моралдык жактан бааланган жүрүм-турумун, моралдык мамилени жана моралдык аң-сезимди атоого болот. Моралдык аң-сезимдин функционалдык моделдеринин бири – этикалык ой жүгүртүү болуп эсептелет. Адам баласынын дээрлик бардык иш-аракеттери этикалык ой жүгүртүү аркылуу өтөт, анда чагылдырылат жана бааланат. Моралдын нормалары, принциптери, түшүнүктөрү жалпы коомдук мүдөө талаптар менен тектеш.

– Этикалык түшүнүктөр эки деңгээлде калыптанып өздөштүрүлөт: эмпирикалык жана теориялык. Кыргыз элинин социалдык этикалык түшүнүктөрү эмпирикалык моралдын деңгээлинде калыптанган. Бирок социалдык практикага мүнөздүү болгон жүрүм-турум, карама-каршылыктар, байланыштар, мамилелер боюнча эмпирикалык этиканын да белгилүү бир деңгээлдеги системалуу структурасы бар. Кыргыз элинин өткөн учурдагы философиялык этикалык идеялары жалпыланган абстракттуу универсалийлердин аралашмасы эмес. Алар – коомду таанып-билүүнүн, өздөштүрүүнүн, улантуунун динамикалык мыйзам ченемдүүлүктөрү. Ошол динамикалык процесстин натыйжасында кыргыз коому өзүнүн моралдык-этикалык, маданий-философиялык бай казынасын түзгөн.

– Кыргыз элинин көөнө тарыхы, этикалык нарк-насилди камтыган өрнөктүү сөздөрү, омоктуу осуяттары кагазда эмес, мифологиялык аңыз-аңгемелерде, уламыштарда, макал-лакаптарда, эпикалык чыгармаларда сакталып, укум-тукумга уланган. Булардын ичинде адамзат тарыхынын алмустак доорунда калыптанган мифологиялык дүйнө түшүнүү аалам жана адам, алардын ортосундагы татаал байланышты, жакшы-жаман, өмүр-өлүм сыяктуу бири-бирин танып турган дихотомиялуу түшүнүктөрдү кыял чабыттатып аңдап билүүгө аракеттенген. Карама-каршы күчтөрдүн туруктуу күрөшүн акыл таразасына салып ой калчоо дүйнөлүк философияга таандык касиет. Анын башаты – мифология.

– Кыргыз элинин этикалык ойлом тарыхы жөнүндө сөз болгондо, биринчи кезекте, албетте, элдик оозеки чыгармачылыкка кайрылууга туура келет. Анткени, фольклордо катылган даанышмандык – адамзаттын чындыкка объективдүү ой жүгүртүүгө жасаган алгачкы аракети. Ал эми оозеки чыгармачылыкта камтылган социалдык-этикалык идеялар конкреттүү тарыхый тажрыйбанын негизинде кыргыздардын этикалык изденүүсүн кенен чагылдырган. Ушундан улам кыргыз фольклорунун социалдык-этикалык мазмунун ретроспективдүү түрдө карап, анын баалуулуктар системасын реконструкциялоо өтө маанилүү.

– Жусуп Баласагын өзүнүн «Кут билим» поэмасында саясий-социалдык көз караштарды, түшүнүктөрдү этикалык түшүнүктөрдүн призмасы аркылуу туюнткан. Ал өз заманындагы этикалык принциптерди, идеяларды ошол доордун маданияты, дини менен туташ байланышта талдаган. Бул чыгармасында автор дүйнө тааным системасында рационалисттик салттуулукка, башкача айтканда, адам акылынын, илим-билимдин артыкчылыктарына өзгөчө баа берип,

аздектеп, коомдун жана мамлекеттин өнүгүшүндө илим менен билимдин маанисин баса белгилеген. Ойчулдун пикирине ылайык, акыл-эс, билим – адам нарктуулугунун башкы критерийи. Жусуп Баласагындын «Кут билим» поэмасы адам баласына ар убак руханий азык болуучу гуманисттик мазмундагы этикалык кодекс катары баалоого татыктуу.

– Легендарлуу ойчулдар табияттын жана коомдун ар түрдүү кубулуштарын объективдүү түшүндүрүүгө, моралдын принциптерин, адеп-ахлактык эрежелерди мезгилдин талабына ылайык негиздөөгө аракет жасашкан. Алардын философиялык-этикалык ой-пикирлерине мүнөздүү негизги өзгөчөлүк болуп адам жашоосундагы гумандуулукту баалоого болгон аракеттери эсептелет. Легендарлуу ойчулдардын социалдык адилетсиздикке каршы пикирлери, башкаруучулардын социалдык жактан адилетсиз иш-аракеттерин сынга алуулары, гуманизмди жана моралдык тазалыкты даңазалоолору, ошондой эле табияттын кубулуштары жөнүндөгү объективдүү, гумандуу ой жүгүртүүлөрү кыргыз элинин этикалык ойломунун өнүгүшүнүн кийинки этаптарына оң таасирин тийгизген.

– Заманчыл акындардын этикалык идеялары, негизинен, дидактикалык мүнөзгө ээ болгон. Алар адамдарды моралдык нормаларга жат кылык-жоруктардан арылтууга жана изги, боорукер иш жасоого багыттоо максатын көздөгөн. Алар өзүлөрү жашашкан карама-каршылыктуу доордо акыл-насаат, кеп-кеңеш айтуу, үйрөтүп жол көрсөтүү адамдардын адеп-ахлактык жактан жетилиши үчүн негизги жол деп ишенишкен. Заманчыл акындардын көз караштарында этикалык түшүнүктөр көп учурда диний элементтер менен жуурулушкан. Алар үчүн дин бул Кудайга, тиги дүйнөнүн бардыгына адеп ахлактуулуктун позициясында туруп ишенүү эле эмес, ал жогорку моралдык абсолют катары да кызмат кылат.

– Адамзат турмушундагы ар кыл жагдайларды акыл таразасына салып ой калчаган салттуулук дүйнөлүк поэзияга ар качан да мүнөздүү болгон. Коомдогу оош-кыйыш көрүнүштөр тууралуу демократ акындардын чыгармаларында ой толгоолор арбын. Асыресе, акындык поэзиядан баш-аягы калыптанган бир бүтүн философиялык системаны таба коюу кыйын. Антсе да, поэзия көркөм рухтун кайталангыс символу катары белгилүү бир даражада гносеологиялык, аксиологиялык, логикалык мааниге ээ. Бул мыйзамченемдүүлүк кыргыз оозеки поэзиясына да мүнөздүү. Анда өмүр менен өлүм, айкөлдүк менен арамзалык, ак ниеттик менен караөзгөйлүк, адептүүлүк менен наадандык, берешендик менен сарандык сыяктуу түбөлүктүү проблемалардын тегерегинде философиялык өңүттөгү өзөктүү көркөм-этикалык табиттеги ойлор камтылган. Бир сөз менен айтканда акындар чыгармачылыгында инсаниятчылык темасы борбордук орунда турат.

– Этика, баарынан мурда, жаратылышка объект катары карайт, ага карата, биринчиден, адамдардын бири-бири менен болгон адеп-ахлактык мамилелери көрүнүп турат. Экинчиден, алардын жаратылыштын өнүгүшүнө түздөн-түз байланыштуу болгон моралдык принциптери жана ишенимдери ачылат.

Табиятка карата мамиленин этикалык маселелердин алкагында каралышы экологиялык этиканын категорияларынын мазмунун байытууга өбөлгө түзөт.

– Илимий-техникалык прогресстин тынымсыз алдыга умтулуусу дээрлик бардык пайдалуу ойлоп табуулар жана илимий иштеп чыгуулар биринчи кезекте экономикага салым кошуп гана тим болбостон, адамзатты кээде алдын-ала айтууга кыйын болгон чакырыктар менен тобокелчиликтердин алдына коюп жатканына күбөбүз. Ушундан улам илим өнүгүп бара жаткан азыркы доордо анын этикалык жагынын глобалдык актуалдуулугуна көңүл буруп, философиялык рефлексия жасоо өзгөчө маанилүү.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Кыргыз элинин этикалык ойломунун генезисине жана эволюциясына жүргүзүлгөн илимий-концептуалдуу талдоонун негизинде чыгарылган илимий тыянактар жана жоболор издөнүүчүнүн кыргыз элдик философемаларынын тарыхын изилдөө багытына киргизген жеке салымы болуп эсептелет.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертациянын негизги тыянактары жана жоболору «История философии как наука: Теория и методология» (Ашхабад, 1979); «Диалектика национального и интернационального» (Фрунзе, 1981); «Методологические и мировоззренческие проблемы истории философии» (Москва, 1986), «История философии и современность: IV региональные философские чтения ученых республик Средней Азии и Казахстана» (Душанбе, 1988), «Знание: Семантика и прагматика» (Фрунзе, 1991), «Проблемы комплексного изучения эпоса «Манас» (Бишкек, 1995), «Современность: Философские и правовые проблемы» (Бишкек, 2006), «Актуальные проблемы онтологии и социальной экологии» (Бишкек, 2019), «Традиционное музыкальное искусство в мировоззрении и культуре этносов» (Бишкек, 2019), «Таласский курултай: Исторический анализ» (Тараз, 2019), «Современность и социальное развитие: Состояние и вызовы» (Бишкек, 2020), «Кутадгу билиг» – великое наследие тюркской письменной культуры» (Ташкент, 2020), «Философские и литературные наследия суфизма» (Бишкек, 2021), «Природа научного знания» (Бишкек, 2021), «Традиционная культура тюркоязычных народов» (Алматы, 2021), Академик А. А. Алтмышбаев – один из основателей Академии наук и профессиональной философии в Кыргызстане» (Бишкек, 2022), «Музыка тюркоязычного мира» (Чолпон-Ата, 2022) сыяктуу Эл аралык жана Республикалык илимий-теориялык конференцияларда апробацияланган.

Диссертациянын натыйжаларынын толук жарыяланышы. Иштин негизги илимий жыйынтыктары беш монографияда, жүздөн ашуун илимий макалаларда, алардын ичинен 14 илимий макала чет элдик басмаларда жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Иштин түзүлүшү изилдөөнүн негизги максаттарына жана милдеттерине ылайыкталган. Диссертация киришүүдөн, он үч бөлүмдү камтыган беш баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү – 260 бет. Колдонулган адабияттардын саны – 320.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу негизделип, анын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий – изилдөө иштери менен болгон байланышы, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган натыйжаларынын практикалык маанилүүлүгү, коргоого коюлуучу жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы аныкталып, изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы, диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы, түзүлүшү жана көлөмү туурасында маалыматтар берилген.

«Моралдык аң-сезим жана этикалык ойломдун тарыхый-философиялык реконструкциясы» деп аталган биринчи бапта этикалык ойломго байланыштуу илимий адабияттарга анализ жүргүзүлүп, жакшылык жана жамандык түшүнүктөрүнө берилген философтордун көз караштары каралган.

Биринчи баптын **«Этикалык ойлом философиялык изилдөөнүн объекти катары»** аттуу биринчи бөлүгүндө философия илиминдеги этикага жана кыргыз элинин этикалык ойломуна байланыштуу изилдөөлөр талдоодон өткөн.

Философия илиминин тарыхында адамзат жашоосунун этикалык маңызына туруктуу түрдө өзгөчө көңүл бурулуп, далай талаш-тартыштуу окуулар, концепциялар айтылып да, жазылып да келет. Советтик философия илиминде да этикалык изилдөөлөр байма-бай жүргүзүлүп турган. Алардын айрымдарын белгилеп кетүүгө болот. Мисалы, С. Ф. Анисимов, Л. М. Архангельский, Э. А. Баллер, В. А. Блюмкин, М. С. Бурабаев, В. Т. Ганжин, А. А. Гусейнов, Ю. Ж. Жумабаев, О. Г. Дробницкий, В. П. Кобляков, С. Н. Косолапов, Г. В. Кузнецова, А. И. Титаренко жана башка көптөгөн авторлордун эмгектери моралдык аң-сезимдин, этиканын нормаларынын жана принциптеринин, мораль жана этиканын теориясы менен практикасынын ар түрдүү маселелерине арналган. Башкалардыкы сыяктуу эле бул изилдөөчүлөрдүн эмгектери теориялык жана методологиялык жактан чоң мааниге ээ болуп, моралдын конкреттүү тарыхый-логикалык табиятын шарттаган факторлорду талдоого алып, этиканын категорияларынын жана принциптеринин диалектикасынын онтологиялык жана гносеологиялык негиздерин иликтеген.

Кыргыздардын этикалык дүйнө түшүнүүсү, улуттук моралдык аң-сезим, салттуу этикалык нормалар, принциптер, түшүнүктөр тууралуу белгилүү бир изилдөөлөр жүргүзүлүп келет. Тилекке каршы, нагыз этиканын өз предмети боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр саналуу гана. Бул багытта, эң алды менен, Б. Байсеркеевдин, Н. Кулматовдун эмгектерин атоого болот.

Б. Байсеркеев 1965-жылы «Этические воззрения киргизских акынов демократов Токтогула и Тоголока Молдо» аттуу темада кандидаттык диссертациясын жактаган. Анын изилдөөсүндө алды менен демократиялык коомдук мамилелерди колдоого алган Токтогул жана Тоголок Молдонун этикалык көз караштарынын калыптанышына таасир берген социалдык, саясий, идеялык өбөлгөлөр талдоого алынат. Албетте, автор кыргыз коомундагы философиялык көз караштар, негизинен, элдик оозеки чыгармачылыкта өз ордун

таап, күнүмдүк салттуу турмушта кеңири колдонулгандыгын айтат. Аталган акындардын этикалык көз караштарына, дүйнө таанымына автор таптык жактан талдоо жүргүзүп, дин идеологиясы, негизинен дээрлик эзүүчү таптардын, бай манаптардын кызыкчылыктарына төп келип, аларды жактагандыгын белгилейт. Акын демократтар бийлөөчү таптын текеберлик, ач көздүк, аксымдык сыяктуу терс мүнөздөрүн ашкерелеп, эмгекчил элдин кызыкчылыктарын жактап, колдоп ырдашкан. Ошону менен катар алар адам баласына адеп-ахлактык жактан таандык болгон чынчылдык, берешендик, жоомарттык, мээнеткечтик, сылыктык сымал адат-касиеттерди даңкташкандыгын Б. Байсеркеев таасын тастыктайт [Байсеркеев, Б. Этические воззрения киргизских акынов-демократов Токтогула и Тоголока Молдо [Текст]: автореф. дисс. ... канд. философ. наук / Б. Байсеркеев. – Пржевальск, 1965].

Н. Кулматов өз изилдөөлөрүндө этиканын өзөктүү категорияларынын бири болгон «ак ниеттик» (честность) түшүнүгүнө токтолуп, анын онтологиялык маңызын, инсандын утурумдук жашоосундагы ролун талдаган. Чынчылдыкты моралдык сапат иретинде баалап, аны адамдын жүрүм-турумундагы негизги адеп-ахлактык принцип, норма жана түшүнүк катары сыпаттаган. Ак ниеттик этикалык принцип катары адам баласына мүнөздүү болгон башка моралдык сапаттардын, нормалардын да негизи боло ала тургандыгына автор өзгөчө көңүл бурган. Албетте, бул адеп-ахлактык сапаттын калыптанышында конкреттүү объективдүү жана субъективдүү факторлор да эске алынат. Автордун айтуусу боюнча, ак ниеттик механикалык түрдө эле белгилүү бир объективдүү же субъективдүү факторлордун себебинен моралдык сапат катары калыптана калбайт, ал адамдын акыл-эс элегинен өтүп барып анан анын жүрүм-турум практикасында таамай тастыкталат.

Н. Кулматов ак ниеттиктин сөз менен иштин, өзүнө жана өзгөлөргө коюлган талаптардын, анык максат менен аны ишке ашыруунун биримдиги сыяктуу белгилерине токтолгон. Дагы бир маселе, автор ак ниеттик (честность) жана чынчылдык (правдивость) түшүнүктөрүнүн жалпылык жана айырмачылык жактарына атайын кайрылган. Андан сырткары, изилдөөдө ак ниеттик түшүнүгүнүн мазмунунда миңдеген жылдарда калыптанган жалпы адамзатка мүнөздүү жана мисалы, таптык коомдо тигил же бул таптын кызыкчылыгын көздөгөн элементтерге атайын көңүл бурулган. Албетте, автор ак ниеттик, чынчылдык сыяктуу моралдык сапаттарга карама-каршы коюп алдамчылык, кайдыгерлик, кара мүртөздүк сымал терс имморалдык сапаттарды сын көз менен карап талдаган [Кулматов, Н. Кыргызчылык [Текст] / Н. Кулматов. – Бишкек: Илим, 1994; Кулматов, Н. Разговор о честности [Текст] / Н. Кулматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970].

Ал эми кыргыз элинин философиялык ойлом тарыхынын алкагында улуттук адеп-ахлактык көз караш, анын маңызы, салттуу нормалары тууралуу изилдөөлөр арбын. Алардын ичинде А. А. Алтмышбаев, Б. А. Аманалиев, А.Ч. Какеев, Ы. М. Мукасов, А. И. Нарынбаев, Ж. Ж. Жаныбеков, Ш. Б. Акмолдоева, А. А. Бекбоев, Н. К. Саралаев, Г. Т. Ботоканова, К. А. Исаков,

Г. С. Токоева, М. К. Абдылдаев, А. Б. Байбосунов, А. К. Асанбаев жана Т. Ж. Жумагуловдордун эмгектерин атасак болот.

Биринчи баптын **«Этиканын жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү философиянын тарыхында»** деп аталган экинчи бөлүгүндө жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү этикалык категориялардын бүткүл системасынын башаты, өзөгү жана маңызы катары талдоодон өткөн.

Философиянын тарыхындагы «жакшылык» жана «жамандык» түшүнүктөрү башка этикалык түшүнүктөргө караганда ойчулдардын көңүлүн өзүнө көбүрөөк бурган. Анткени алар адеп менен адепсиздикти чектеген моралдык дилемманы чагылдыруунун эң жалпы формасын туюнтат. Ошол себептен азыркы философия илиминде аталган түшүнүктөргө болгон кызыгуу басаңдабай келет.

Түрдүү этикалык мектептер жакшылык жана жамандык түшүнүктөрүнө ар кандай мазмун берип, жакшылыкты орнотуунун жана жамандык менен күрөшүүнүн ар кандай жолдорун сунушташкан. Бирок жакшылык менен жамандык жөнүндөгү ой жүгүртүүлөр доордон доорго, аймактан аймакка өтүү менен тынымсыз өзгөрүп турганына карабастан, бул карама-каршылыктын диалектикасынын өзү моралдык аң-сезимде дайыма сакталып келген.

Антикалык философ-ойчулдардын этикалык көз караштарынын мисалында жакшы же жаман иш-аракеттер, өз алдынча моралдык жакшылык жана моралдык жамандык түшүнүктөрү туурасындагы пикирдин калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн жалпы мыйзамченемдүүлүктөрүн байкоого, аталган түшүнүктөрдүн мазмунун, зарылчылыгын жана өз ара байланышын, карама-каршылыгын философиялык жалпылоонун алгачкы аракеттерин көрүүгө болот. Байыркы Греция жана Рим философиясындагы жакшылык менен жамандык концепцияларынын ичинен Гераклиттин, софисттердин, Сократтын, Платондун, материалисттердин (Демокрит, Эпикур, Лукреций) жана стоиктердин окуулары атайын кызыгууну жаратат.

Классикалык немец философиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Канттын пикири боюнча жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү моралдык мыйзамга ылайык аныкталышы керек, башкача айтканда, моралдык мыйзамды объект катары жакшылык түшүнүгү эмес, тескерисинче, моралдык мыйзам гана аныктайт жана жакшылык түшүнүгүн жаратат [Кант, И. Сочинения [Текст]: в 6-ти т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Т.4, ч. 1. – С. 386-387]. Муну менен Кант бир гана эмпирикалык материалдын негизинде адеп-ахлак жана изгилик жөнүндөгү илимий жактан такталган чыныгы окууну жаратуу мүмкүн эместигин айтат. Адеп-ахлактык мыйзам, Кант боюнча, акылдын гана туундусу, ал ойлонуу жолу менен айкындалат.

Гегель жакшылык түшүнүгүн интерпретациялоодо моралдык адептүүлүккө өтүү процесси жөнүндөгү маселени терең талдоого алган. Философ тарабынан абстракттуу жакшылык идеясы конкреттүү мазмунга каныккан, ал эми жамандык баарына зыян келтирүү менен белгилүү бир принциптерди танган күч катары каралат. Гегелдин пикири боюнча, адамдын ой-сезиминдеги жакшылык менен жамандык абстракттуу. Ал эми адеп-ахлактык

мамилелердин үй-бүлөдөгү, коомдогу жана мамлекеттеги системасы дайыма конкреттүү.

Гегель диалектикалык жактан жакшылык менен жамандыктын катышын жеке адамдын, коомдун, мамлекеттин иш-аракет алкагында карайт. Гегелдин пикиринде, ар кандай жамандыктын да жакшы учурлары болот. Эң өнүккөн мамлекет да, анын пикири боюнча, кемчиликтерден куру эмес. Гегель кемчиликсиздиктин өзүн процесс, бүткөн натыйжа эмес, үзгүлтүксүз жакындoo катары түшүнөт.

Гегелдин жакшылык менен жамандыкты изилдөө жаатындагы чоң эмгеги – бул түшүнүктөрдүн өнүгүшү менен анын логикасынын жалпы жүрүшүнүн болумуштан маңызга, андан түшүнүккө жана анын маанисин конкреттүү реалдуулукка жеткирүүгө чейинки үзгүлтүксүз байланышта боло тургандыгын тастыктагандыгы. Гегель жакшылыкты сыпаттоо үчүн маңыз түшүнүгүн көп колдонуп, ар кандай иш-аракеттин изгилүү маңызга дал келүүсү – жакшылык деп белгилейт.

Фейербахтын этикалык окуусундагы моралдык жакшылык коомдук жыргалчылык түшүнүгү менен байланыштуу. Фейербахтын айтымында жыргалчылыкты өз жашоосунун принциби жана критерийи катары караган адам – бул жакшы адам. «Жакшылык менен адеп-ахлак бир эле нерсе» [Фейербах, Л. Избранные философские произведения [Текст]: в 2 т. / Л. Фейербах. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 618]. Фейербах бир гана моралдык талапты тааныйт: ал – эч кимге жамандык кылбоо. Кайрымдуу болуу – демек, адамдарга жакшы мамиле жасоо.

Моралдык жакшылык түшүнүгүнүн мазмунун ачып көрсөтүү менен Фейербах эки жагдайга: жакшылыктын коомдук табиятына жана анын жашоонун материалдык шарттарына болгон байланышына токтолот. Ар ким башкаларды өзүн жакшы көргөндөй жакшы көрсө, анда ал башкалар үчүн да, өзү үчүн да жакшы. Башкаларга жакшы болуу өзүнө жакшылык кылууну жокко чыгарбайт. Бирок бул Фейербах белгилеген карама-каршылыктын бир гана жагы. Башка жагынан алганда, адам «бирөөнүн бактысын көрмөйүнчө өз бактысын билбейт» [Фейербах, Л. Избранные философские произведения [Текст]: в 2 т. / Л. Фейербах. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 618], же башка адамдарга карата болгон милдеттерди Фейербах адеп-ахлактагы эң зарыл принцип катары тастыктаган.

Н. Чернышевский адеп-ахлактык маселелерди чечүүнүн төмөнкү эки баштапкы принциптерин карайт: адам жагымдууну жактайт, жагымсызды жактырбайт; башкаларга жакшылык кылган жакшы, жамандык кылган адам жаман. «Адамдарды туура жолго салган мотивдерди кылдат изилдеп көрсөк, жакшылык-жамандык, асылдык менен пастык, баатырдык менен коркоктук бардык адамдарда болот: адам дайыма өзүнө жагымдуураак иш кылат, аракеттерди жасайт, чоң пайда таап, көбүрөөк ырахат алуу үчүн азыраак пайдадан же азыраак ырахаттан баш тартат» [Чернышевский, Н. Г. Антропологический принцип в философии [Текст] / Н. Г. Чернышевский. – М.: ОГИЗ, 1948. – С.93].

К. Маркс менен Ф. Энгельстин этика боюнча атайын изилдөөлөрү болбосо да, этиканы чыныгы илимге айландыруу үчүн алардын окуусунун мааниси чоң.

Марксизм, биринчиден, моралдык аң-сезимдин социалдык-экономикалык факторлорго байланышына өзгөчө көңүл бурган. Жакшылык жана жамандык социалдык-экономикалык мамилелердин туундусу катары, алар менен шартталган түшүнүктөр деп аныкталат. Экинчиден, марксизм доктрина катары моралга конкреттүү тарыхый мамиле менен мүнөздөлөт. Бул жакшылык менен жамандыктын идеялары ар кандай мезгилде, шарттарда жана элдерде тынымсыз өзгөрүп турат дегенди билдирет. Үчүнчүдөн, марксисттик этика жакшылык менен жамандыктын өз ара байланышын коомдун таптарга бөлүнүшү жана таптык таламдардын карама-каршылыгы менен байланыштырат. Жакшылык менен жамандык жалпы адамзаттык баалуулуктар менен гана чектелбестен (оң жана терс), ошондой эле белгилүү бир таптын баалуулуктарын да камтыйт. Төртүнчүдөн, марксизм өз доорундагы жамандыкты жок кылууга жөндөмдүү реалдуу күчтү (пролетариатты) көрсөтүп гана тим болбостон, анын көз карашы боюнча жакшылыкты практикалык жактан ырастоонун бирден-бир жолун – революциячыл күрөштү да аныктаган. Бешинчиден, жакшылыкка жамандыкты каршы коюп, марксисттик этика аларды таш дубал менен ажыратпай, аларды бир бүтүндүктүн – адамдардын тарыхый ишмердүүлүгүнүн диалектикалык карама-каршылыгы катары карайт. Ошентип, капитализмди жаман деп сындап, марксизмдин классиктери ошол эле учурда андагы позитивдүү башталышты да белгилешкен, мисалы, илимий-техникалык прогресс.

«Моралдык аң-сезимди изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери» аттуу экинчи бапта мораль түшүнүгүнүн теориялык маңызы ачылып берилип, изилдөөнүн методологиялык жагдайлары негизделген.

Экинчи баптын **«Тарыхый-философиялык ырааттуулуктун онтологиясы»** деп аталган биринчи бөлүгүндө ырааттуулук түшүнүгүнүн жана процессинин философиядагы ролу каралган.

Моралдык аң-сезимдин тарыхый-философиялык парадигма катары каралышы **диссертациялык изилдөөнүн объекти** болуп саналат. Ал эми кыргыз элинин социалдык-этикалык дүйнө таанымынын жана коомдун этикалык моделинин калыптанышы диссертациялык **изилдөөнүн предмети** болуп эсептелет.

Адамзаттын тарыхы – бул жалпы коомдук ар түрдүү тарыхый-типологиялык, конкреттүү-тарыхый модификациялардагы адам муундарынын, тарыхый доорлордун биринин артынан бири уланган бирдиктүү табигый процесси. Убакыттын тарыхый сегменттеринин үзгүлтүксүз өзгөрүшү жана алардын өнүгүүсү тарыхтагы жалпылык менен өзгөчөлүктү ачык көрсөтүп, адамзаттын болумушунун биримдигин ачып, ошону менен бирге алардын ар биринин бирдиктүү дүйнөлүк-тарыхый процесстеги ордун аныктайт. Адамзат тарыхынын бир бүтүндүгү тарыхый доорлордун туташ уландысында өзүнүн терең көрүнүшүн табат. Тарыхый үзгүлтүксүздүк – бул адамдардын ар бир жаңы муунуна мурунку муундардын жетишкендиктерин коомдук турмушту жакшыртууда колдонуу мүмкүнчүлүгүн берүүчү тажрыйбанын транзитинин

өзгөчөлөнгөн табигый-социалдык формасы. Социалдык дүйнө муундардын прогрессивдүү функционалдык уландысы менен мүнөздөлөт. Адамдардын ар бир жаңы мууну өзүнүн жашоо ишмердүүлүгүн мурунку муун баштаган жерден эмес, аяктаган жерден баштайт.

Адам объективдүү чындыктын өнүгүүсүнүн ар кандай этаптары жөнүндө билимге ээ болууга жөндөмдүү. Өткөндү билүү мүмкүнчүлүгү өткөн менен азыркы учурдун ортосундагы биримдиктин белгилүү бир мүнөзү менен байланышкан. Эгерде азыркы учур менен эч кандай байланышы болбогондо, өткөн доор азыркы учур үчүн таанылгыс «өзүнчө нерсе» бойдон калмак. Бул байланыштын табияты анын объективдүүлүгү жана ошону менен бирге анын адекваттуу чагылдырылышынын мүмкүндүгү жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Өткөн менен азыркы учурдун өз ара байланышынын жалпы абалындагы онтологиялык принципти олуттуу белгилей кетүү зарыл. Объективдүү тарыхый процессте бул байланыш бир жактуу себеп-натыйжалык биримдиги менен мүнөздөлөт: өткөн доор себеп катары, азыркы учур натыйжа катары аныкталат. Азыркы учур өткөнгө таасирин тийгизбейт. Азыркы учур өтмүштө эмне болгонун жана кандай болгонун өзгөртпөйт. Натыйжа себепке таасир эте албайт.

Экинчи баптын **«Моралдык аң-сезимдин тарыхый-логикалык экспликациясы»** аттуу экинчи бөлүгүндө мораль тарыхтын объективдүү мыйзамдарын чагылдырып, адамзаттык масштабдагы социумдук практикада зарыл талаптарды, нормаларды, принциптерди калыптандырган коомдук турмуштун өзгөчө көрүнүшү катары каралат.

«Мораль» терминин илимде биринчи жолу римдик ойчул Цицерон колдонгон. Мораль салт-санаа, үрп-адат иретинде, адамзат тарыхында коомдук аң-сезимдин эң алгачкы формаларынын бири катары калыптанган. Мораль аң-сезимдин диний, саясий, укуктук формаларынан мурда калыптангандыгы менен өзгөчөлөнөт.

Этика болсо – моралдын табиятын, нормаларын, түшүнүктөрүн изилдей турган философиялык илим. Мораль – коомдук аң-сезимдин формасы, адамдын социалдык практикасынын маанилүү жагы, коомдук турмуштун өзгөчө көрүнүшү. Этика коомдук мамилелердин системасында моралдын ордун, табиятын, ички структурасын аныктап, анын генезисин жана диалектикалык динамикасын иликтейт.

Этиканы философиялык илим катары өз алдынча тармакка Аристотель бөлгөн. «Никомахова этика», «Большая этика», «Эвдемова этика» деген эмгектери ушул термин менен аталган жана аны рух жөнүндө окуу (рух нааме) жана психология менен мамлекет жөнүндө (саясат нааме) окуунун ортосуна койгон. Аристотелдин этикасынын негизин изгилүү нарк-нуска (добродетель) жөнүндө окуу түзүп, анын системасы моралдын табияты жана булагы сыяктуу маанилүү маселелерди да камтыган. Бирок этика жаңы тарых дооруна чейин адамдын табияты жөнүндө илим катары эсептелинип, философиялык антропологияга, (мисалы, француз агартуучуларынын этикалык окуусу), ал турмак натурфилософияга да окшоштурулган (мисалы, Спинозанын «Этикасы»).

И. Кантка чейинки философтор этиканы илим иретинде анчейин баамга албай туруп, болгон жана боло турган нерселердин биримдигин тааныган тезисти колдонушкан. Кант этикадагы натуралисттик жана моралдык жактарды окшоштуруу концепциясын сынга алган. Этика – инсанияттык милдет, парз жөнүндөгү илим. Ал өзүнүн негизин тажрыйбадан тышкары турган, тажрыйбага чейинки априори акыл постулатынан табат. Канттын этикасынын предметин милдет, парз сыяктуу категориялдык императивден издөө аракети моралдын коомдук шартталышын таанууга алып келген. Канттын этикасынын негизги тезиси: «Сенин жүрүм-турумундун максимасы жалпыга жарай турган адат болуп калгыдай иш жаса» [Кант, И. Сочинения [Текст]: в 6-ти т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 323].

Маркстык этика таза теориялык жана практикалык деп бөлүнүп, аларды бири-бирине карама-каршы койгон жок. Этиканын теориялык, практикалык, логикалык, социологиялык, психологиялык, аксиологиялык жактарын тең карап, комплекстүү изилдөөчү универсалдуу методологиялык жолду тандады. Маркстык этика моралдын генезисин, табиятын, структурасын, функциясын, моралдык системанын критерийлерин, принциптерин, нормаларын, категорияларын изилдөөчү нормативдүү этиканы, моралдын тарыхый динамикасын философиялык талдоого алууну өз ичине камтыйт.

Моралдын генезиси жана табияты этиканын башкы маселелеринен болуп саналат. Этикалык окуулардын тарыхында моралдык милдет жана моралдык баалоо дихотомиясы да философияны кызыктырып келген. Моралдын негизин түзгөн конкреттүү маанисине жараша этикалык окуулар негизинен эки агымга бөлүнгөн. Биринчисин моралдык талаптарды, ишеним императивдерди, нормаларды адам баласынын тубаса жаратылышынан алып караган агым түзгөн. Бул теория биоантропологиялык философияга ыктап, материализмдин белгилерин камтыган (Аристотель, Спиноза, Гоббс, XVIII кылымдын материалисттери, Фейербах). Экинчи этикалык агым моралдын тарыхый табиятына ынанбаган идеалисттик окуулардын курамынан турат: Платон, Кант, Гегель, Томисттик этика жана башка окуулар.

Этиканын тарыхында түрдүү окуулар арбын. Ошолордун ичинде авторитардык концепцияны бөлүп кароо – кыргыз элинин этикалык эмпирикасын изилдөөдө белгилүү бир методологиялык ынанымдуулукка ээ. Бул концепция боюнча бирден бир зарыл императив – «кудайдын буйругу» деген түшүнүк. Кыргыз элинин эзелки маданий тарыхын изилдегенде айныгыс философиялык маанидеги парадигмалардын Теңирге сыйынуудан башталгандыгы таасын байкалат. Ошондон улам жогоруда аталган концепция изилдөөнүн кийинки маселелеринде белгилүү бир деңгээлде методологиялык негиз катары колдонулат.

Моралдын генезиси, динамикасы эки жактуу процесс: бир жагы – моралдын тарыхый эмпирикалык өнүгүшү; экинчи жагы – моралдык аң-сезимдин структурасынын логикалык калыптанышы, анын мыйзамченемдүү жана ырааттуу реконструкцияланышы, жөнөкөйдөн татаалга карай өзгөрүшү. Дал ушул жерде тарыхтуулук менен логиканын ортосундагы өз ара корреляция

жөнүндө айтуу зарыл. Моралдык аң-сезимдин структурасынын түзүлүшүндө тарыхый генезис менен логикалык ырааттуулуктун ортосунда параллель жүргүзүүгө болот.

Моралдык аң-сезимдин структурасы жөнүндөгү маселе – көп жактуу маселе. Айталы, мамиле, иш-аракет сыяктуу түшүнүктөрдүн онтологиялык статусун тактоо, ажырата билүү, этиканын жүрүм-турум жана мотив, парз жана нарк, норма жана идеал сыяктуу элементтерин ажырата билүү, этиканын категорияларын системалоо сыяктуу маселелер бар. Булар – татаал, дискуссиялуу маселелер. Биздин максат – моралдык аң-сезимдин структурасын гана талдоо. Ал үчүн моралдык ой жүгүртүүнүн түшүнүктөрүн ырааттуу изилдеп, ар бир түшүнүктүк форманын моралдык аң-сезимдеги ордун тактап, башка формалар менен логикалык байланышын аныктоо, моралдык аң-сезимдин тарыхый өнүгүүсүнүн генезисин, динамикасын изилдөө.

Экинчи баптын *«Эмпирикалык этиканын логикалык маңызы жана табияты»* деп аталган үчүнчү бөлүгүндө эмпирикалык этиканын калыптанышы жана тарыхый-логикалык өзгөчөлүктөрү каралган.

Коомдук мамилелер мейли жекелик, мейли коомдук масштабда болсун структуралык жана функционалдык жагынан алып караганда моралдык норма, принциптер менен жөндөлүп, тескелип турат. Бирок ал нормалар социалдык практикасыз тек гана абстракттуу кыялый түшүнүктөр болуп калмак. Демек, эмпирикалык пландагы этикалык изилдөөлөрдүн башкы максаттарынын бири - конкреттүү тарыхый-социалдык мамилелердин мисалында этикалык түшүнүктөрдүн белгилүү бир ырааттуу системасын түзүү, алардын тарыхый логикалык өзгөчөлүктөрүн талдоо. Ошондо гана этикалык теория өзүнүн толук илимий маанисине ээ боло алат. Этиканын эмпирикалык базасын тарыхый-социалдык жактан системалуу изилдегенде гана абстракттуу түшүнүктөрдүн реалдуу турмуш менен болгон байланышын, моралдык мамилелердин динамикасынын объективдүү мыйзамдарын таанып-билүүгө мүмкүн.

Этикалык түшүнүктөр эки деңгээлде калыптанып өздөштүрүлөт: эмпирикалык жана теориялык. Кыргыз элинин социалдык этикалык түшүнүктөрү эмпирикалык моралдын деңгээлинде калыптанган. Эмпирикалык этиканын түшүнүктөрү Гегелдин айтуусунда пикир катары гана калыптанат [Гегель, Г. В. Ф. Сочинения [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1959. – Т. 4: Система наук, ч. 1: Феноменология духа / пер. Г. Шпета. – С. 129]. Бирок социалдык практикага мүнөздүү болгон жүрүм-турум, карама-каршылыктар, байланыштар, мамилелер боюнча эмпирикалык этиканын да белгилүү бир деңгээлдеги системалуу структурасы бар.

Кыргыз элинин көөнө тарыхында көрөңгөлөнгөн философиялык этикалык идеялар жалпыланган абстракттуу универсалийлердин аралашмасы эмес. Алар – коомду таанып-билүүнүн, өздөштүрүүнүн, улантуунун диалектикалык мыйзам ченемдүүлүктөрү. Ошол диалектикалык процесстин натыйжасында кыргыз коому өзүнүн моралдык-этикалык, маданий-философиялык бай казынасын түздү. Өзүн өзү жана өтүп кеткен ата-бабаларынын улуу духун урматтаган ар бир муундун өз заманынын сыноосунан өтүп келе жаткан руханий мурасынын жана

адеп-ахлагынын өзөгү бар [Нусупов, Ч.Т. Кыргызы Евразии и тюркоязычные народы позднего средневековья [Текст] / Ч.Т. Нусупов. – Бишкек: Илим, 1999. – С. 135]. Бул объективдүү процесс бүткүл дүйнөлүк философиялык тажрыйбага бирдей мүнөздүү.

Ар кандай эле эмпирикалык изилдөөнүн бирден бир методу байкоо жүргүзүү болуп саналат. Байкоо жүргүзүү ар кандай эмпирикалык илимдин фундаменти катары функция аткарат. Бир жагынан алып караганда этиканын түшүнүктөрү абстракттуу мүнөзгө ээ. Аларды көрүүгө мүмкүн эмес, демек, байкоо да кыйын. Экинчиден, этиканын эмпирикалык жагы социалдык практиканын бир салаасын түзөт, ал калыптанып, өзгөрүп туруу мүмкүнчүлүгүнө ээ, башкача айтканда ийкемдүү процесс. Ал эми ар кандай процесс байкалбай калбайт. Жалпы коомдук өнүгүү тууралуу жүргүзүлгөн байкоо сөзсүз түрдө анын этикалык жагын да эске алат. Тактап айтканда, этикалык түшүнүктөр өз алдынча абстракттуу алганда конкреттүү байкалбайт, алар социалдык мамилелер аркылуу гана байкалат. Демек этикалык түшүнүктөрдү эмпирикалык жактан алып караганда алар конкреттүү, реалдуу мүнөзгө ээ. Байкоо аркылуу гана адам акылында тигил же бул социалдык мамиле тууралуу белгилүү бир пикир түзүлөт.

Байкоого мүмкүн болгон моралдык мамилелерден акырындык менен этикалык түшүнүктөрдүн маңызын таанып билүүгө жол ачылат, бул - этикалык таанымдын бирден бир принциби жана жолу. Түздөн түз баамдоого мүмкүн болгон предметти (конкреттүү моралдык мамилелер) окуп-үйрөнүү менен этикалык түшүнүктөрдү абстракциялоо туташ байланыш, албетте, алардын ар биринин өзүнчө гносеологиялык өзгөчөлүктөрү бар.

Эмпирикалык этикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары, натыйжалары белгилүү бир илимий баалуулукка ээ болуш үчүн аларда материалдарды топтоонун, системалоонун критерийлери болуусу зарыл. Ал критерийлер тарыхый философиялык, теориялык, методологиялык мааниге ээ жана коомдук мамилелердин бардык байланыштарын, объективдүү, субъективдүү жактарын, индивидуалдуу-жекелик жана коомдук-жалпылык масштаб деңгээлин камтыйт.

Этикалык эмпирикалык эрежелерди, принциптерди, типтүү нормаларды өз ичине камтып турган бир нече объекттерди бөлүп көрсөтүүгө болот. Алардын негизгилеринин бири – этикалык идеологияны белгилүү даражада жайылтып келе жаткан көркөм-аллегориялык каражаттар. Алар – ой жүгүртүүнүн, коомдук кубулуштарды моралдык жактан аргументациялоонун өзгөчө формасы. Кыргыз философиясынын тарыхында мындай функцияны макал-лакаптар, улуу сөздөр (афоризмдер) аткарып келет.

Кыргыз элинин этикалык эмпирикасын изилдөөдө элдик оозеки чыгармачылыктын көптөгөн жанрлары булак катары кызмат кылат. «Манас» баштаган фундаменталдуу эпостон тартып учкул сөздөргө чейин камтыган фольклор элдин этикалык ой-түшүнүктөрүн, максат-мүдөөлөрүн байыркы доордон бери карай кеңири чагылтып келет. Ал эми этикалык-дидактикалык жактан алганда Жусуп Баласагындын «Кут билими» бул жанрдагы чыгармалардын классикалык үлгүлөрүнөн болуп саналат. Кыргыз элинин оозеки

чыгармачылыгын изилдөө аркылуу анын этикалык эмпирикасынын негизги баскычтарын, улуттук өзгөчөлүктөрүн, жалпы адамзаттык этикалык императив түшүнүктөр менен үзүлбөгөн үндөштүгүн тастыктоого болот.

«Моралдык аң-сезимдин протофилософиялык формалары» деп аталган үчүнчү бапта мифтердин этикалык мазмуну аныкталып, фольклордун философиялык-дидактикалык мааниси изилденип, Жусуп Баласагындын гуманисттик этикасынын социалдык маңызы иликтенип, легендарлуу ойчулдардын ой-пикирлери философиялык талдоодон өткөн.

Үчүнчү баптын **«Мифологиядагы моралдык рефлексиянын өзгөчөлүктөрү»** аттуу биринчи бөлүгүндө мифологияда элдин нарк-насилин аздектеген таасирдүү философиялык-этикалык ишеним-императивдери, жакшылыкка байланыштуу ой-мүдөөлөрү чагылдырылганы каралган.

Адамзат тарыхынын алмустак заманында жаралган мифологиялык аң-сезим аалам жана адам, алардын ортосундагы татаал байланыштарды, жакшы жана жаман, өмүр жана өлүм сыяктуу бири-бирин дихотомиялуу танып турган дилеммалуу түшүнүктөрдү кыял чабыттатып андап-билүүгө аракеттенген. Карама-каршы күчтөрдүн, кубулуштардын туруктуу күрөшүн акыл таразасына салып ой калчоо дүйнөлүк философияга таандык касиет. Анын башаты – мифология.

Мифопоэтикалык дүйнө түшүнүүнүн салттуу жолунда элдик акыл-эс, негизинен, адам баласынын табияттагы ордун тактоого багытталган. Болгондо да, жаратылыш жана адам ортосундагы айырмачылыкты эмес, окшоштукту, тектештикти, бир бүтүндүктү тастыктоо башкы максаты болгон мифологиялык дүйнө түшүнүү жашоонун жандуу өзөгүн өзгөчө курч туя билген. Мифологиялык аң-сезим жаратылыштын табигый процесстери менен адам тулкусундагы, ой дүйнөсүндөгү процесстерди бири-бирине туташ байланышта түшүнгөн. Микро жана макрокосмосту изоморфтуу кабылдоо мифологиялык чыгармалардын этикалык структурасына мүнөздүү. Мифологияда жаратылыш менен адамдын образдары бири-бирине жуурулушуп, жашоонун мифоэкологиялык, мифоэтикалык жана философиялык-аллегориялык туюнтмасына айланган. Маселен асман, жер, суу, от сыяктуу жаратылыш кубулуштары мифологиялык дүйнө түшүнүүнүн структурасында белгилүү даражада этикалык мазмунга ээ. Айталы, «Эр Төштүк» эпосундагы көп кабаттуу дүйнөнүн мифоэтикалык моделине ылайык жер үстү – жарыктын, жашоонун, ал эми жер асты – караңгынын, акырет дүйнөнүн символдору.

Жалпы дүйнөлүк мифогносеологиялык структурада жарык жана караңгы кубулуштары – өмүр менен өлүмдүн, жакшылык менен жамандыктын универсалдуу чен өлчөмү болгон. Байыркы грек мифологиясында Геракл баатырдын жер алдындагы Аиддин дүйнөсүнө түшүп жасаган эрдиктери «Эр Төштүк» эпосунун мифоэтикалык мазмуну менен тектеш.

Мифологиялык аң-сезимдин синкретизминде таанып-билүүнүн когнитивдик, эстетикалык, этикалык баштапкы түшүнүктөрү түптөлгөн. Албетте, теориялык абстракциянын эмес, конкреттүү бир окуялар, көрүнүштөр тууралуу ой-толгоо деңгээлинде. Ушундан улам, мифологиялык синкреттүү

таанып-билүүнүн объективдүүлүгүн, онтологиялык негиздүүлүгүн эске алып, анын логикалык ырааттуулугу, бүтүндүгү бар экендигин айтууга болот [Головоскер, Я. Э. Логика мифа [Текст] / Я. Э. Головоскер. – М.: Наука, 1987. – С. 44-45].

Мифтердин улуттук өзгөчөлүгү да – талашсыз таасындык. Кыргыз мифтеринде элибиздин эзелки доордогу мифологиялык баатырлары, элдин өз заманына ылайык дүйнө түшүнүүсү тууралуу баалуу маалыматтар бар. Демек, мифтерде тигил же бул улуттун байыркы доордогу философиялык-этикалык, космогониялык, антропологиялык түшүнүктөрү бар.

Мифтин этикалык нарктуулугунун далили катары «Кожожаш» мифоэпосун алсак болот. Анда адам менен табияттын ортосундагы мамиле канчалык татаал жана аяр экендиги көркөм образдар аркылуу туюнтулуп, жаратылышка адамгерчилик чектен чыгып, аксымдык менен мамиле кылуунун жазасы оор боло тургандыгы трагедиялуу апогейге жетип сүрөттөлгөн. Мындай философиялык-этикалык императивдүү мотив дүйнө элдеринин дээрлик бардыгынын мифтеринде бар.

Көчмөн доордогу кыргыз коомунда адамгерчилилик, ар-намыс, жөн билгилик, улууга урмат, кичүүгө ызаат сыяктуу принциптер өзгөчө нарктуулукка сугарылып калыптанган. Анын ичинен улууларга сый мамиле чыныгы нарктуулуктун бийиктигине көтөрүлүп адамгерчиликтин, акылдуулуктун, изгиликтин чоң үлгүсү болгон.

Байыркы кыргыз коомунда да адам баласына мүнөздүү болгон философиялык-этикалык принциптердин уңгусу уюган. Алар жеке адамга гана байланыштуу эмес, бүтүндөй коомдук мамилелерди ырааттуу жөндөп турган «Бардыгына Теңирдин эрки» деген философиялык башаттан наар алган элдик нарк-нусканын, ырааттуу моралдык иерархиянын болушун зарыл деп билген. Коомдук мамилелердин татаал структурасында ар кимдин өзүнүн жолу, орду, укугу менен милдети болгон.

Кыргыз эли көчмөн доордо жери от, суусу мол, жайыты жанга да, малга да жаккан жер издеп Ала-Тоо аймагынын көз ирмемге илинбеген мейкиндигин кезип, көчүп, конуп жүрүп жер-суунун кадыр касиетин жетик билген. Жайы - кышы мал багып, аң уулап, ат үстүндө же жоокер жолун тутуп эл четинде жүрүп өмүр кечирген эл Көк Теңирдин кудурет күчүн өзгөчө баалаган. Көчмөн турмуштун көөнө жолу салт-санаасына, нарк-нускасына, жалпы рухий дүйнөсүнө таасир этпей койгон эмес. Антсе да дүйнө элдеринин байыркы тарыхына мүнөздүү мифологиялык космологиялык дүйнө түшүнүүнүн түпкү жолун кыргыз эли да басып өткөн. Асман, Жер, Суу, От сыяктуу жаратылыш кубулуштарына сыйынуу байыркы кыргыздардын политеисттик ишениминде күчтүү болгон. Жер, Суу өмүрдүн өзөктүү башталмасын, От жамандыктан коргоочу жана тазалоочу күчтү символдоштурган. Бул кубулуштар тек гана курулай сыйынуунун объекти болбостон, жашоонун, жакшылыктын аллегориялуу – ассоциативдүү образын туюнтуп турган. Айрыкча Теңирге сыйынуу, анын ыйык күчүнө ишенүү өзгөчө философиялык-

этикалык мааниге ээ болгон. Асман жалпы жашоонун башталмасы катары кудуреттүү күчтү туюнткан.

Көк менен Жердин дуализми, аларга адам тагдырынын ажырагыс байланышы байыркы түрк жазууларында да чыйыр жолун тапкан. Жазуу эстеликтеринин этикалык мазмуну – ата-бабалардан келаткан салт жолун улоо. Алардын ичинен башкылары – караламан калк менен бектердин хан кадырын сыйлап баш ийүүсү, ошол бир хан алдында элдин башын бириктирүү. Бардык жазууларга тиешелүү болгон башкы идея түрк урууларынын башын бириктирип, бир бүтүн, эгемендүү мамлекет түзүү болгон. Элдин биримдигин, бир бүтүндүгүн бийликтин жогорку максаты деп көздөгөн баатырлардын бейнелери нарктуулукту, салттуулукту туу туткан образдар катары чагылдырылган.

Үчүнчү баптын **«Салттуу этиканын көркөм-символикалык формалары»** деп аталган экинчи бөлүгүндө элдик оозеки чыгармачылыктагы этикалык идеялар, адеп-ахлактык баалуулуктар иликтенген.

Көп кылымдык руханий-маданий тажрыйбанын классикалык алып жүрүүчүлөрүнүн бири болуп которгондо «элдик даанышмандык», «элдик билим» деген маанини түшүндүргөн фольклор эсептелет. Фольклор – бул элдик генийдин жана жамааттык акылдын жаралышы. Демек, ага бир нече муундун дүйнө таанымы топтолгон. А. Алтмышбаевдин образдуу айтуусу боюнча, фольклордо көптөгөн муундардын үнүн «көрүп», «угууга» болот [Алтмышбаев. А. А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии [Текст] / А. А. Алтмышбаев. – Фрунзе: Илим, 1985. – С. 84].

Кыргыз фольклору өзүнчө бөлүнгөн өзгөчө көрүнүш эмес. Жалаң эле кыргыздар эмес, башка элдер да оригиналдуу фольклордук чыгармаларды жаратышкан. Бирок элдин өткөн тарыхындагы жазма эстеликтердин сейрек кездешүүсү элдик оозеки чыгармачылыктын, анын ичинде эпостун булак катары таануучулук маанисин арттырат. Кыргыз эпосун элдин тарыхынын чагылышы катары гана эмес, улуттук өзгөчөлүк менен улуттук маданияттын өзгөчө фактысы, кыргыз тарыхынын философиясы катары кароого болот.

Биздин пикирибизде, кыргыз эпосунун социалдык-этикалык мазмунун ретроспективдүү түрдө аныктоо, анын баалуулуктар системасын реконструкциялоо, эпикалык баатырлардын иш-аракетин жетектеген жүрүм-турум багыттарын аныктоо маанилүү. Мындай изилдөө тек гана кызыктуу болбостон, жалпы кыргыздардын социалдык-философиялык идеяларынын тарыхынын көп жактарын түшүнүү үчүн белгилүү бир методологиялык мааниге ээ.

Башка эпикалык чыгармалардагыдай эле «Манаста» да элдин этикалык көз караштары өзгөчө бай чагылдырылган. Алар калктын ой-тилектерин этикалык идеялар, адеп-ахлактык баалуулуктар, иш-аракеттерди жактыруу же айыптоо сыяктуу сентенциялар менен билдирет. Эпосто элдин социалдык идеалдары жакшылык менен жамандыктын, адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин күрөшү жөнүндөгү ойлор аркылуу чагылдырылган. Анда мораль – коомдук, жеке дүйнө таанымдын, адамга, коомго, тарыхка болгон көз караштын универсалдуу

формаларынын бири. Мораль жигердүү таанып-билүүнүн, ой жүгүртүүнүн спецификалык формасы катары, ал эми реалдуулук – накталай формада гана эмес, ошондой эле социалдык-этикалык идеал түрүндө да кызмат кылат. Демек, эпостун социалдык же этикалык мазмунун талдоо объективдүү түрдө аларды гармониялык биримдикте кароону камтыйт. Бирок бул кыргыздарда мурунтан эле системалуу этикалык доктрина болгон дегенди билдирбейт. Элдик этикалык идеялар диний, космологиялык жана социалдык көз караштар менен ажырагыс айкалышып, бирдиктүү дүйнө таанымдын бир бөлүгүн түзгөн. Анткени байыркы кыргыздардын адеп-ахлактык практикасы калыптанып, адат, каада-салт элдин жүрүм-турумун жөндөөчү, тескөөчү күчкө ээ болгон. Эпостун социалдык-этикалык мазмунунун өзөгүн жакшылыктын жамандыкты жеңүү үчүн күрөш идеясы түзөт. Манастын жана анын жан-жөкөрлөрүнүн негизги сапаттары – эрдик, каармандык, бардык жамандыктарга каршы күрөштө болгон туруктуулук. Эпостун каармандары жашоонун максатын жана маанисин элдин эркиндиги жана көз карандысыздыгы үчүн күрөштөн көрүшкөн.

«Манастын» этикалык мазмуну көрсөтүп тургандай, кыргыздардын социалдык-этикалык изденүүсү өткөн доордогу коомдун, жеке адамдын түбөлүктүү руханий изденүүсүн жана өзүн-өзү таануусун мүнөздөгөн универсалдуулукту камтыган. Адамдар жакшылык менен жамандык жөнүндө ойлонуп, алардын карама-каршы табиятын түшүнүүнүн жолдорун издешкен. Бир муун чыгарган тыянактарды экинчи муун дайыма эле толук кабыл ала берген эмес, алар өздөрүнүн адеп-ахлактык тажрыйбасын, жалпысынан турмуштук практикасын өз доорунун призмасы аркылуу түшүнүүгө умтулушкан.

Баатырдык эпостордо каармандык, эрдик темалары басымдуулук кылса, айрым кенже эпостордо элдин турмуштук практикалык тажрыйбасынан келип чыккан социалдык-этикалык көз караштары, мисалы, үй-бүлөлүк мамилелер жөнүндө идеяларга көп көңүл бурулган. Бул жагынан «Олжобай менен Кишимжан» поэмасы кызыгууну туудурат, анын мазмуну үй-бүлө жана инсандын эркиндик темасын камтыйт. Бул поэмада үй-бүлөлүк үрп-адаттын айрым терс жактарынын эл тарабынан четке кагылышы жөнүндө айтылат. Чыгарманын каармандары өзүнүн адамдык ар-намысы, укугу жана бактысы үчүн активдүү күрөшөт.

Үчүнчү баптын **«Жусуп Баласагындын этикалык көз караштарынын гуманисттик модели»** аттуу үчүнчү бөлүгүндө Жусуп Баласагындын «Кут билиминин» концептуалдуу философиялык-этикалык мазмуну ачылып берилген.

Жусуп Баласагындын «Кут билими» философиялык, этикалык-дидактикалык маани-мазмундуу масштабдагы чыгарма. Андагы этикалык негизги түшүнүктөр адилеттик, бакыт, акыл-эс, каниетчилик ж.б. Бул түшүнүктөр конкреттүү каармандардын образдары аркылуу төмөндөгүдөй персонификацияланган: өкүмдар Кунтууду – адилеттик, вазир Айтолду – бакыт, дөөлөт, Вазирдин уулу Акдилмиш – акыл-эс, вазирдин иниси Өткүрмүш – каниетчилик. Көрүнүп тургандай, поэманын персонаждарынын ысымдары

аллегориялык символикалуу мазмунга ээ. Алар – адам өмүрүндөгү өзөктүү дөөлөттөрдүн көркөм образ менен берилген философиялык туюнтмасы.

Жусуп Баласагындын чыгармасында мамлекеттик түзүлүштүн идеалдуу үлгүсү тууралуу кенен айтылат. Анын ырааттуу иерархиялык социалдык-саясий баскычтардан турган структурасы бар. Мамлекеттин (элдин) башында адилеттикти, калыстыкты карманган өкүмдар турат. Ал – адамгерчилик сапаттардын мыктыларын гана өз оюна карк кылган, ар тараптуу билими бар инсан. «Кут билимде» автор өкүмдар үчүн зарыл моралдык принциптердин системасын иштеп чыккан.

Гуманист акын эзүүчүлүктү, таптык текеберчиликти, кекирейүүчүлүктү, ачкөздүктү жектеп, адамдын мейли бай, мейли кедей болсун кадыр баркын жогору баалаган. Жусуп Баласагын хандар, бектерге кайрылып, аларды кенендикке, кемеңгерликке, сабырдуулукка, боорукердикке, дыйкандардын, малчылардын, кол өнөрчү усталардын ак эмгегин адилет, калыс баалоого үндөгөн. Ал эми караламан калкты өз бектерине, өкүмдарына ак кызмат кылууга, алардын жакшылыгын дайыма көңүлдө тутууга чакырган. Автордун ою боюнча, ошондо гана коомдо бейпил, бакубат турмуш, үлгүлүү мамилелер үстөм болот. Коомдук өнүгүүнүн зарыл шарты катары анын гумандуу адилет мыйзамдардын болушун ашкере баалаган. Адилеттикти, калыстыкты сап туткан мыйзамдар болгон коомдо ар бир үй-бүлөдө бактылуу жашоо, элде эркин, бейпил турмуш өкүм сүрөт. Ал эми адилет мыйзамдарды акылдуу жана билимдүү өкүмдар гана чыгарып, ошолордун негизинде бийлик (саясат) жүргүзөт. Жусуп Баласагын бийлик жана саясат түшүнүктөрүн башкаруу түшүнүгү менен туташ караган. Адилеттик өкүмдардын асыл, нарктуу касиети.

Жусуп Баласагын бек баркы менен эл наркын туташ биримдикте караган. Эгерде, өкүмдар же бек канчалык акылдуу, билимдүү болсо, анын эли да ошончолук нарктуу, салттуу болот. Андай эл адамгерчиликтин асыл сапаттарын аздектеп баалай билет дейт ойчул (887, 891-*бейттер*). Ал эми өкүмдар же бек актыктан, адилеттик жолдон тайыса, анда ал оң жолунан адашат (282-*бейт*).

Улуу ойчул дүйнөлүк философиянын тарыхында салттуу темалардын бири болгон адамдын жакшы, жаман жактарына өзгөчө маани берип токтолгон. Автор алды менен адамдын жашоо турмушунда жакшылык менен жамандык үзөңгүлөш жүрө тургандыгын (917-*бейт*) белгилейт. Адамдын моралдык кадыр-баркын даңазалаган Жусуп Баласагын адилеттик, билимдүүлүк, жоомарттык, сабырдуулук, калыстык сыяктуу касиеттерди жакшылыктын башкы критерийлери катары белгилейт. Ошол эле учурда ал жалганчылык, өлөрмандык, ач көздүк, оройлук, одонолук, тажаалдык сыяктуу пендечиликтеги адепсиз жексур сапаттарды жактырбагандыгын айтат (848- 850-*бейттер*).

Жусуп Баласагындын түшүнүгүндө адам баласы – дүйнөдөгү назик, татаал жана улуу кубулуш. Ал өзүнүн акылы жана билими менен дүйнөнү өзгөртө алат, анын ичинде үлгүлүү, жүрүм-туруму, иш-аракети жана жакшы сөзү менен өзүн да, башкаларды да тарбиялайт. Бирок адамдын баары эле бирдей боло бербейт. Бир түрү – билимдүү, акылдуу, нарк-нусканы билгендер, экинчилери болсо – терсаяк, тентек жандар.

Жусуп Баласагын адамдын айткан сөзү менен аткарган ишинин, башкача айтканда, адамдын сырткы жана ички дүйнөсүнүн дал келишине да атайын токтолгон. Автордун ою боюнча, адамдын нарктуулугунун бир белгиси – сөзү менен ишинин төп келгендиги. Андай адамга башкалар эки дүйнө ыраазы дейт ойчул. Ал эми сөзү суу кечпеген тантыкты, калпычыны автор нарксыз, адепсиз жандар деп баалайт (2855-бейт).

Адамдардын моралдык касиеттеринен Жусуп Баласагын жөнөкөйлүктү жана кичи пейилдикти баалаган. «Кут билимдин» башынан аягына чейин автордун жөнөкөйлүк жана кичи пейилдик, мээрмандык тууралуу омоктуу ойлору көп ирет кайталанып айтылган. Адам бийликтин кандай бийиктигине көтөрүлбөсүн, колуна канчалык байлык, мансап топтобосун ал, алды менен, жөнөкөйлүк, кичи пейилдик, мээрмандык касиеттерин сактоосу зарыл деп, жөнөкөйлүктү жөндөп, урматтап, жөнөкөйлүк жакшы жөрөлгөлөрдүн башаты экендигин, керкейген адамдын түпкүлүгүндө өзүнө да, өзгөгө да кесири тийерин автор атайын айтат (1705-1706-бейттер).

Жусуп Баласагын адам баласынын адеп-ахлак дүйнөсүнө мүнөздүү болгон сабырдуулук, көтөрүмдүүлүк, берешендик сыяктуу сансыз, көп нарктуу касиеттердин артыкчылыгын айтуу менен, шашмалык, ач көздүк сымал бейадеп сапаттардын терс таасирине да көп токтолгон (1997-1999-2000-бейттер). Чыгарманын дагы бир жеринде автор мактанчаактык, алдамчылык, алып сатаарлык, сараңдык сыяктуу сапаттарды кара мүртөз жандарга мүнөздүү деп жектейт.

Жусуп Баласагындын этикалык концепциясында адамдын нарктуулугун аныктоонун дагы бир зарыл критерийи – анын бешене терин агызган ак эмгеги. Адам талбаган эмгеги менен гана адамгерчиликтин туу чокусуна жетет деген ой чыгарманын башынан жалкоолукту жектеген, ар кандай ишти чыныгы дит менен аткарууну, сөз менен иштин төп келишин жактаган ойлору түбөлүк тарбиялык мааниге ээ (1505-1506...- бейттер).

Демек, «Кут билим» – улуу ойчул Жусуп Баласагындын көп жактуу дүйнө түшүнүгүн ичине камтыган, көркөм этикалык жагынан алганда энциклопедиялык мазмундагы чыгарма. Автордун философиялык, саясий, социалдык түшүнүктөрүнүн квинтессенциялык негизин адамгерчилик, адептүүлүк жөнүндөгү монолиттүү мазмундагы ой толгоолор түзүп турат.

Үчүнчү баптын **«Легендарлуу ойчулдар: салттуу этиканын стихиялык формалары»** деп аталган төртүнчү бөлүгүндө легендарлуу ойчулдардын этикалык ой-пикирлери жогорку адеп-ахлактык идеалга, моралдык ишенимге негизделгени изилденген.

Сансыз кылымдар бою көчмөндүк жашоону башынан кечирип келген кыргыз элинин философиялык-этикалык мурастарын окуп билүүдө илимде легендарлуу деп аталган ойчулдардын өзгөчө орду бар. Алар – Асан Кайгы, Толубай Сынчы, Токтогул Ырчы, Санчы Сынчы. Булардын адеп-ахлактык маңызга каныккан ой толгоолору эчендеген урпактардын санаа сезиминен, ой элегинен сыдырылып өтүп, калк ичинде кылымдап сакталып келе жатат. Алардын акылман сөздөрүндө, элдин көкөйүндө орногон ойлуу, сырдуу

накылдарында калктын эзелки эрмеги менен эрдиги, акылы менен арманы, турмушу менен салт-санаасы, нарк-насили айтылат.

Ошол аты аңызга, легендага айланган, акылы артык даанышмандардын бири – Асан Кайгы. Анын бизге жеткен санаттарында кыргыз элинин жалпы философиялык-этикалык өңүттөгү көз караштары тастыкталган. Ал санаттарда адам, коом, жакшылык, жамандык тууралуу күнүмдүк салттуу жашоодогу практикалык моралдын нормалары чагылдырылган. Асан Кайгынын этикалык ой пикирлери анын чыгармачылыгында жогорку адеп-ахлактык идеалга, моралдык ишенимге негизделген деп айтууга мүмкүндүк берет [Мукасов, Ы. М. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы [Текст] / Ы. М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2004. – 146-б.].

Асан Кайгынын этикалык эмпирикасынын өзөктүү бир көрүнүшү - бул кимге же эмнеге гана болбосун багытталган боорукердик. Ушул жерден Асан Кайгынын философиялык-этикалык дүйнө карашынын универсалдуулугу тууралуу айтпай коюуга болбойт. Дал ушул боорукердик түшүнүгү аркылуу акылмандын дүйнө түшүнүүсүнүн объекти – бул бир гана адам эмес, жалпы курчап турган дүйнө экендигин көрөбүз. «Асан Кайгынын көркөм туундулары... маани-маңызы жагынан тунук акыл ойдун (прагматизмдин), чындык менен боор толгоонун философиясы деп айтсак болот» [Эркебаев, А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст] / А. Эркебаев. – Бишкек: Учкун, 2004. – 101-б.]. Асан Кайгынын санаттарынан көрүнүп тургандай боорукердик анын дүйнө карашынын жашоодогу, болумуштагы жалгыз эле этикалык субстанциясы эмес [Аманалиев, Б. А. Из истории философской мысли киргизского народа [Текст] / Б. А. Аманалиев. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. – С. 67]. Ал өзүнүн ой санаасында жашоодогу изгиликтин (добродетель) изин кубалап отуруп маанилүү болгон көп жагдай-көйгөйлөргө көңүл буруп саресеп салат.

Даанышман ойчул адамдарды бири-бирине күйүмдүү, боорукер болууга бир туугандарча жана ынтымак-ырашкерликте жашоого чакырат. Адамдар ортосундагы касташуулар, уруулаштар жана бөтөн элдер ортосундагы жаңжалдар менен согуштар акынды өзгөчө кайгы-муңга салат» [Эркебаев, А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст] / А. Эркебаев. – Бишкек: Учкун, 2004. – 103-б.]. Өзү жашаган доордогу калктын арман-тилегинин, кайгы-кубанычынын күбөсү болуп, хан баш болгон эл жакшыларынан запкы жеп, жабыр тарткан, азган-тозгон карапайым элдин тагдырын көп ойлогон – Асан Кайгы. Акылмандын түшүнүгү боюнча карапайым калктын оор турмушунун башкы себеби – хан, бийлердин таш боордугу. Ушул себеп – социалдык теңсиздиктин, адилетсиздиктин, калыссыздыктын, башкача айтканда, эл башына түшкөн жамандыктын башкы булагы.

Демек, аты аңызга айланган Асан Кайгынын философиясы – бул адам баласындагы жакшы жана терс моралдык сапаттардын, тагыраак айтканда, боорукердик менен ташбоордуктун, адилеттик менен адилетсиздиктин, жакшылык менен жамандыктын антиномиясы. Жан-жаныбардан тартып адам баласына чейин жакшылык тилөө (любовь к ближнему) – даанышмандын ой толгоолорунун моралдык квинтэссенциясы. Анын көз карашында коомдук

мамилелердин гармониясы, адамдардын социалдык тегине карабай бири-бирин теңата урматтоосу – бул жакшылык, ал эми сарандык, текеберчилик касиеттер – булар жамандык.

Асан Кайгынын ою боюнча коомдогу боорукер жана кайрымдуу мамилелер бейпил жашоонун биринчи себеби боло алат. Адамдардын социалдык тегине карабай бири-бирине жасаган кайрымдуу, боорукер мамилеси гана бейпил жашоого жеткирет. Адамгерчилиги боюнча бирөөгө текеберленбеген, тыңсынбаган адам – жакшы адам. Андан баары үлгү алуу керек. Ал эми сырткы жоолашуу, ички социалдык теңсиз мамилелер – жамандыктын себепкерлери. Андыктан тынч жашоо, социалдык жактан тең укуктуу мамилелер – коомдогу бейпил жашоонун бирден бир урунттуу себеби. Элдик аңыздын фабуласынан алганда Асан Кайгынын универсалдуу гуманисттик пафоско жык толгон ой толгоолору дүйнөлүк философиялык мурастардын катарында түбөлүккө жашай берет деген ишеничибиз бекем.

Аты аңызга айланган кыргыз элинин көөнө тарыхында көп кылымдардан бери унутулбай айтылып келе жаткан ысымдардын бири – Токтогул Ырчы. Ал ошол заманда кыргыздарды башкарып турган хандардын бийлигине карата да курчойлорун айткан. Мындай ырлары менен Токтогул Ырчы өз доорундагы саясий-социалдык, философиялык, социалдык-этикалык аң-сезимдин калыптанышына кабелтең таасир берген. Айрыкча, бийликке чиренген хан, бийлердин адилетсиздигин ашкерелөө менен, ал өзүнүн моралдык көз караштарын ачык туюнткан.

Кыргыздын легендарлуу деп аталган көрөгөч акылмандарынын арасынан, албетте, Толубай Сынчынын атын атабасак болбойт. Каардуу бийликтин капшабына кабылган Толубай Сынчынын хан жардыгы менен көзү оюлуп, азиз болуп калган. Бирок ошого карабастан Толубайдын сезим-туюму курчуп, жашоонун ар кандай кырдаалын ал кыраакылык менен байкап, ар нерсени акылга салып, адилет баасын издеген. Ошондон улам андан адам акылынын асыл туундусу катары маржандай болгон акылман сөздөрү калган. Анын, эң алды менен, эңсеп көксөгөнү адамдардын ортосундагы адилет мамиле болсо деген тилеги болгон. Андан да өзгөчө бөлүп айтуучу маселе Толубай Сынчынын да акылмандуулугунун башкы темасы жакшылык-жамандыкка, адилеттик-адилетсиздикке байланыштуу болгон.

Бардык адамдардын теңдикте жашоосун көксөгөн акылман Толубай Сынчы коомдук турмушту бир бүтүн этикалык организм [Аманалиев, Б. А. Из истории философской мысли киргизского народа [Текст] / Б. А. Аманалиев. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. – С. 70] катары кабылдаган. Ошондуктан ал ырыс алды ынтымак [Кыргыз поэзиясынын антологиясы [Текст]: 2 к. / түз. К. Жусупов. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 1-китеп. – 506-б.], - деп жалпы журтту ынтымакчылыкка чакырган, ынтымакчылык барчылыкка, токчулукка жеткирээрин, ал эми ынтымаксыздык жокчулукка, апаатка алып келерин айткан.

Легендарлуу ойчулдардын катарында Санчы Сынчынын аты да аздектелип айтылып жүрөт. Ал сөзгө чечен, ал жак, бул жагын байкап-баамдап туруп, кимдин ким экендигин, ким болоорун таасын айткан көрөгөч сынчы, көөдөн

көрөнгөсүндө элдик нарк насилди, каада-салтты кастарлап, кадырлаган акылман ойчул болгон. Ал күн эсеби менен ай эсебин жүргүзүүнүн элдик астрономиялык формуласын таамай билген, ойлом логикасында, азыркыча айтканда, дедуктивдүү-индуктивдүү ыкмаларды билгичтик менен колдоно билген адам болгон [Байбосунов, А. Философские воззрения легендарных мыслителей [Текст] / А. Байбосунов; отв. ред. О. А. Тогусаков. – Бишкек: Элпек, 2001. – С. 43].

Санчы Сынчынын дагы бир көрөгөч касиети – ал ар кандай адамдын келечегин айтып, сын баасын билдирген. Ошондуктан эл ичинде ал алдын ала айта билген олуя атанган. Албетте, ал адамдын кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун баалаганда анын адеп-ахлактык, адамгерчилик, адилеттик сыяктуу моралдык нарк-насилди камтыган касиеттерине да өзгөчө баа берген.

«Көркөм поэтикадагы дидактикалык этиканын философиялык маңызы» деп аталган төртүнчү бапта заманчыл акындардын этикалык идеялары, демократ акындардын чыгармаларындагы адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн философиялык рефлексиясы каралган. Анкени, акындык поэзияда инсаниятчылык темасы борбордук орунда турат.

Төртүнчү баптын **«Заманчыл акындар: эмпирикалык этиканын дидактикалык маңызы»** деп аталган биринчи бөлүмүндө заманчыл акындардын этикалык көз караштарынын негизги жактарына анализ жүргүзүлгөн.

Кыргыз акындарынын кайсынысынын чыгармачылыгында болбосун адам, анын жакшы, жаман сапаттарын, ой-мүдөөсүн сыпаттаган ырлар арбын, башкача айтканда, акындар чыгармачылыгында инсаниятчылык темасы борбордук орунда турат. Анткени алардын башкы темасы – капсалаңдуу каар замандын азабын тарткан карапайым эл, алардын акыйкат жана теңдик деп так каткан ой-тилеги.

Заманчыл акындардын ырларында социалдык тектик жактан теңсиз доордун азап тозогуна каршы чыккан протест мазмундуу пендечиликтеги жакшы-жаман сапат-мүнөздөрдү сыпаттаган дидактикалык-этикалык маанидеги саптар арбын. Эл башынан өтүп жаткан оор турмушту, Кокон хандыгынын феодалдык-деспоттук үстөмдүгүн, падышалык өкмөттүн колониалдык-империялык саясатынын запкысын тарткан, ошонун баары айланып келип жалаң карапайым элдин эзилүүсүнө алып келгендигине күбө болгон Арстанбек реалдуулукту болгонун болгондой айткан.

Кыргыз акындарынын чыгармачылыгында социоэтикалык ой толгоолор алдыңкы планга коюлган. Анын себеби, биринчиден, алардын бул маселе боюнча белгилүү бир система түзүүгө болгон аракети эмес, экинчиден, ага интеллектуалдык да шарт жок эле, тек гана мораль коомдук аң-сезимдин активдүү формасы катары коомдук мамилелердин бардык жагына түздөн-түз же кыйыр түрдө таасирин үзгүлтүксүз тийгизип тургандыгында.

Акындар чыгармачылыгында жакшылык менен жамандыктын айкалышкан жери – жеке адамдын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзү, ниет-пейили. Бул жагдайды дээрлик бардык акындардын чыгармаларынан, айрыкча санат-насыят ырларынан кеңири кездештиребиз. Айталы, Калыгулдун терме, санат

ырларында жакшылыктын үлгүсү катары кең пейилдүүлүк, ынтымактык, кайрымдуулук сыяктуу касиеттер капталынан коюлуп айтылат. Ошол эле учурда, акын адам мүнөзүндөгү ичи тардык, кекирейүүчүлүк сыяктуу терс касиеттерди жамандыктын белгиси катары сүрөттөйт. Андан сырткары, акындын ырларында жакшылык деген түшүнүк барчылык, досчулук, ак ниеттик, сыйкорлук сындуу түшүнүктөр менен тектеш каралат. Ошол эле мезгилде жамандыктын синоними катары мээнет, жардылык сыяктуу социалдык маанидеги түшүнүктөр көп колдонулат. Белгилеп коюучу жагдай акындар айткан тезаларды бири-биринен ажыратып же бири-биринен өйдө-төмөн коюп кароого болбойт. Андай түшүнүктөрдүн кайсынысы болбосун бир гана социалдык эмес, аксиологиялык мааниге да ээ. Анткени адамга мүнөздүү жакшы сапаттарды, асыл нарктарды аркалап ырдоо менен, акындар алардын эч нерсеге алмашкыс руханий дөөлөттөр экендигин, дайыма кол созуп умтула турган идеал экендигин эске салышат. Ушундан улам акындар чыгармачылыгындагы кайрымдуулук проблемасын бөлүп көрсөтүү бүгүнкү күнү ошол кайрымдуулукка элибиз таңсык болуп турганда орундуу болот. Арийне, кандай гана социоэтикалык түшүнүк болбосун ал ар бир конкреттүү тарыхый учурда өзгөчө формага ээ болушу мүмкүн. Бирок анын гумандуу мазмуну, маңызы түбөлүк экендигинде шек жок.

Дегинкиси, ойчул акындардын башка чыгармаларын коё туруп эле, Молдо Кылычтын «Зар заманынын» социоэтикалык мазмунун талдай келгенде, ал чыгарма өзүнчө эле чакан этикалык-дидактикалык энциклопедиянын жүгүн көтөрүп тургандыгы көзгө урунат. Анда адам турмушундагы дайыма айкалышып, эриш-аркак, туташ жүрүүчү жакшылык менен жамандык, адилеттик менен адилетсиздик, абийирдүүлүк менен абийирсиздик, сабырдуулук менен сабырсыздык, ар намыс, уят-сыйыт сыяктуу кенен маанидеги этикалык түшүнүктөр жалпы Чыгыш философиялык маданиятына мүнөздүү болгон салттуу нукта өз жандырмагын тапкан десек аша чапкандык болбойт.

Молдо Кылычта кайрымдуулук сыяктуу асыл сапат ач көздүккө каршы коюлуп ырдалат. Алсак, акын адамдардагы жексур сапаттардын бири катары ач көздүктү жектейт жана анын жалпы журтка зыяндуулугун таамай белгилейт. Анын социоэтикалык ой-түшүнүгүнүн дагы бир айтаарлык жагы – акындын адам акылын аздектеп, анын аңдагыч күчүн, айныгыс маанисин ачып көрсөткөндүгүндө.

Төртүнчү баптын **«Демократ акындар: адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн парадигмалык парадигмасы»** аттуу экинчи бөлүмүндө демократ акындардын философиялык өңүттөгү өзөктүү көркөм-этикалык көз караштары изилденген.

Акындар чыгармачылыгы тууралуу сөз болгондо, арийне, адабиятта акын-демократтар деп аталып жүргөн Токтогул менен Тоголок Молдо өзгөчө орунда турушат. Булардын чыгармалары дүйнөнүн өзүндөй татаал, көп кырдуу руханий байлыкты ичине камтыйт. Акыл күчүн даңазалаган терме, санат, насыят, үлгү ырлары - өмүр менен өлүмдүн, арзуу менен армандын, толук менен кемүүнүн, жетиктик менен наадандыктын, айтор, адам турмушундагы

дилеммалуу антиномиялардын бүтпөс күрөшүнүн күбөсү. Деген менен түбөлүгүндө жакшылыктан үмүттөнгөн оптимисттик реквием сыяктуу ишеним-императив – булардын чыгармачылыгынын башкы бөтөнчөлүгү.

Маселен, Токтогулдун философиялык наркка каныккан «Дүнүйөсүндө» бул дүнүйөнүн туруксуз өтүп, өзгөрүп турушу жөнүндө гана сөз болбостон, ал өзү карама-каршылыктардын биримдигинен турат деген интуитивдүү диалектикалык ой айтылат. Токтогулдун мындай нукура философиялык мазмундагы көз карашы, дүйнө түшүнүүсү, аны таржымалдоочу (интерпретациялоочу) айрыкча санат-насыят ырларында, термелеринде да таасындалып тастыкталган. Өз доорунун, социалдык түзүлүшү боюнча карама-каршылыктуу таптардын өз ара мамилелеринде бири-бирин танып тургандыгын акын өз чыгармаларында ырастайт.

Акын-демократтардын чыгармаларынын тематикасы бай, элдин социалдык эркиндиги - алардын чыгармачылыгынын башкы критерийи. Акындар эркиндик гана элге жакшылык алып келээрин туура түшүнүү менен жакшылык маселесин «менчик», «эркиндик» сыяктуу маанидеги түшүнүктөр менен бирдикте карашкан. Бул идея алардын көп чыгармаларында кездешет.

Токтогул акын катары падышалык бийликтин адилетсиздигин, ырайымсыздыгын көп жолу белгилеп, «Азат болоор бекенбиз, ак падыша жок болуп», - деп империялык режим жоюлмайынча боштондук болбосун ачык айтып чыккан.

Тоголок Молдо жөнүндө сөз болгондо, анын агартуучулук жагы тууралуу айтпай коюуга болбойт. Ал өзү кат таанып, сабаты жоюлган инсан катары илим менен билимди жогору баалап, элди, айрыкча, жаштарды билимдүүлүккө, акыл-эстүүлүккө үндөгөн, наадандыкты жектеген.

Тоголок Молдо коомдогу оош-кыйыш мамилелерге саресеп салып ой санаасынан өткөрүп, жакшылык жана жамандык сыяктуу карама-каршылыктуу түшүнүктөрдү кеңири таржымалдаган. Ойчулдун түшүнүгүндө жакшылык – бул жеткилең, көтөрүнкү эл мүдөөсүн, адептүү жүрүм-турумду көздөгөн нарк-насил, ал эми жамандык – аны танган терс мүнөз сапат. Жакшылык жана жамандыктын карама-каршылыктуу табиятын таасын андаган Тоголок Молдо бул сапаттардын жалпы коомдук мамилелерге да, жеке адамдын керт башына да мүнөздүү болуп байкалаарын баяндайт.

Ал эми Барпы акындын ырларынын аттарын эле атап айтканда ал жакшылык-жамандык маселесине кенен токтолгондугун көрөбүз. Акын адамдардагы суктук «Сук молдо», алдамчылык «Алдамчы эшен», жалганчылык «Жалганчы», залимдик «Залим хандар азабы», бузуктук «Бузук», ушакчылык «Ушакчы», ач көздүк «Ач көз», ич тардык «Питина», акылсыздык, наадандык «Келесоо» сыяктуу терс сапаттарды келекелеп ашкерелейт.

Акындар чыгармачылыгында үй-бүлө, анын жакшылык менен жамандыкка байланыш жактары жөнүндөгү ой-пикирлер арбын. Бул тема дээрлик бардык акындардын чыгармаларында орун алган. Маселен, Жеңижоктун «Үй-бүлө» аттуу ырында үй-бүлөнүн ынтымагы, бакыты, байлыгы аялдын жакшы же жаман мүнөзүнө байланыштуу болот деген ой айтылат.

Акындын үй-бүлөлүк мамилелер тууралуу ою, анын жакшы, жаман жактарын, эң алды, менен аялга байланыштыра айта келип, бирок маселенин масштабын кеңейтет. Үй-бүлөнүн бакыты ата-эненин өз ара мамилелерине, ага-туугандын ортосундагы мамилеге жалпы жамааттын ынтымак-ырашкерлигине байланыштуу экендигин белгилейт.

Акындар чыгармачылыгында адилеттүүлүк түшүнүгүнө да ашкере маани берилген. «Демократ акындар үчүн адилеттүү болуу бийик адеп-ахлактык сапаттарга: адамгерчиликке, боорукердикке, кең пейилдикке ээ болуу» [Мукасов, Ы. М. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы [Текст] / Ы. М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2004. – 221-б.]. Адилеттүүлүк же адилетсиздик бул эки этикалык антиномиянын социалдык мамилелердеги ич ара карама-каршылыгы акындардын этикалык ой-санаасынын борборунда болгон. Себеби ал бир гана этикалык өңүттөн эмес, ички таптык карама-каршылыкка таянган саясий-социалдык өңүттөн да наркталып, нускаланып каралган.

Акындар адам баласы үчүн дайыма аздектелип айтылган ар намыс, милдет сыяктуу моралдык сапаттарга да тыкыр көңүл бөлүшкөн. Алды менен, ар намыс жеке адамдын керт башына мүнөздүү касиет катары каралып, ошондон улам «коёнду камыш, эрди намыс өлтүрөт» деген ишеним императив калыптанган. Мисалы, Токтогулдун «Санатында», Тоголок Молдонун «Насыятында», «Барпынын «Жакшы экен», Жеңижоктун «Накыл кеп» аттуу чыгармаларында бул тема атайын философиялык пафос менен айтылган.

«Азыркы социалдык парадокстор жана алардын этикалык импликациясы» деп аталган бешинчи бапта аалам менен адам биримдигинин жана карама-каршылыгынын этикалык жагдайлары белгиленип, азыркы илимдин этикасынын глобалдык актуалдуулугу аныкталган.

Бешинчи баптын **«Социожаратылыштык коэволюция жана анын этикалык диссонанстары»** аттуу биринчи бөлүгүндө табиятка карата мамиленин этикалык маселелери каралган.

Акыркы жылдарда жаратылышты коргоо, жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу, экологиялык туруктуулукту сактоо маселелерине кызыгуу артып жатат. «Экология» деген сөз, албетте, учурда популярдуу терминдердин бири. Бүгүнкү күндө адам менен жаратылыштын биримдигинин экономикалык, техникалык, экологиялык өңүттөрүн талдоо өтө зарыл. Бирок адамдын жаратылыштагы орду, табият менен болгон мамилеси жөнүндөгү маселени философиялык өңүттөн изилдөөнүн мааниси андан кем эмес.

Жаратылыш менен коом бир системанын эки тарабын билдирген өз ара татаал байланышта болушат. Бул байланыштын негизги түрү болуп коомдо орун алган баалуулуктар менен шартталган, адеп-ахлактык-нарктык мазмунга ээ болгон адамдын иш-аракети саналат. Демек, адамдын жаратылышка болгон мамилесинин адеп-ахлактык мазмуну бул мамиленин социалдык мүнөзүн жана адамдын ишмердүүлүгүнүн коомдук баалуулугун эске алуу менен туташ байланыштуу.

Адамдын адеп-ахлактык табияты анын максатка ылайыктуу ишмердүүлүгү менен шартталат. Жаратылышты өзгөртүүчү иш-аракеттин натыйжаларына болгон мамиле башка адамга, анын эмгегине карата мамилени билдирген учурда моралдык мазмун байыйт. Бул – адамдын жаратылышка болгон гумандуу мамилесинин моралдык жагы. Мында инсандын социалдык маңызын гана эмес, ошондой эле жаратылышты сактоочу ишмердүүлүктү анын коомдук баалуулугу жагынан кароо методологиялык жактан принципалдуу мааниге ээ.

Жаратылышка сарамжалдуу, аяр мамиленин маңызы адамдардын айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенүүсүн коомдук жөнгө салуу зарылчылыгы менен байланышкан. Убактылуу утилитардык пайданын таламдарына баш ийдирилген коомдо өндүрүш ишинин эң жакынкы натыйжалары гана эске алынат. Акыркы бир нече он жылдыкта биздин коомдо дал ушундай тенденция жүрүп жатат. Бул жерде адамдын табиятка карата иш-аракетинин табигый жана социалдык кесепеттерин көңүлдөн сырт калтырбоо учурдун зарыл экологиялык-этикалык талабы экендигин эске алуу зарыл. Анткени, табиятка карата аяр мамиленин эң таасирдүү жөндөп-тескеп турган баалуулуктары жана факторлору – адилеттүү моралдык принциптер. Өзүнүн предмети боюнча көптөгөн илимдердин мазмунун бириктирген билимдин татаал тармагы болгон социалдык-экология адамзат үчүн жаңы баалуулуктарды алдыга коюуга кубаттуу түрткү болгондугу бекеринен эмес.

Азыркы глобалдык ааламдашуу шарттарында моралдык тарбиялоо маселеси улам актуалдуу болуп баратат. Бул процессти олуттуу оптималдаштыруу зарылдыгы бир катар себептерден улам келип чыгат. Алар – акыркы жылдары курчуп бара жаткан экологиялык кырдаалды жөнгө салуу үчүн коом менен жаратылыштын биримдигин өзгөчө баалоо, курчап турган чөйрөнү көздүн карегиндей коргоо, жаратылыш ресурстарын ашкере сарамжалдуу пайдалануу маселелери.

Этикалык-экологиялык тарбия адамдын жаратылышка карата болгон адеп-ахлактык позициясын, активдүү моралдык аң-сезимин калыптандырууну камтыйт. Адам үчүн табияттын баалуулугу, ага карата мамиленин кандай болоору, көбүнчө инсандын жалпы моралдык позициясынан көз каранды. Жаратылышка чыныгы адеп-ахлактык мамиле кылуу – инсандын өзүн өзү активдүү тарбиялоосунун натыйжасы. Демек, адеп-ахлактык жана экологиялык билим берүүнүн маанилүү милдеттеринин бири – инсанда адеп-ахлактык жактан өзүн-өзү өркүндөтүү муктаждыгын жана табиятка карата өзгөчө гумандуу мамилеге өз алдынча умтулууну өркүндөтүү болуп саналат.

Айлана-чөйрөнү коргоо – табигый жана табигый-техногендик кырсыктардан табияттагы бардык байлыктарды, биосфераны, келечекте болуучу ачылыштарды сактап калуу үчүн жасалган максаттуу практикалык иш-аракеттерди билдирет. Бирок жаратылышты сактоо үчүн адамдардын өздөрү бул үчүн зарыл болгон касиеттерге жана сапаттарга ээ болушу керек: биринчиден, жаратылыш үчүн жоопкерчиликти өзүнө бир жактуу түрдө кыйшаюусуз алуу; экинчиден, жаратылыштын баалуу болгон бардык байлыгын терең түшүнө

билүү; үчүнчүдөн, адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилени координациялоонун бирдиктүү стратегиясын иштеп чыгуу.

Бешинчи баптын «*Сциентисттик этиканын глобалдык актуалдуулугу*» деп аталган экинчи бөлүгүндө илим менен техниканын өнүгүшүнүн этикалык жагына тиешелүү айрым парадоксалдуу маселелер талдоого алынган.

Адамзаттын жаңы технологиялык жетишкендиктеринин реалдуулукка негизделген эки жагы бар. Бир жагынан, жакында эле фантастиканын босогосунда турган адам генийинин илимде, техникада, технологияда жана маалыматта жараткан жетишкендиктери таң калтырат. Экинчи жагынан, илимий-техникалык прогресстин, өзгөчө аскердик технологиялар тармагындагы жетишкендиктердин согуш куралына айланганын көрүп тынчсызданбай коё албайсың.

Адамдын илимий жана ойлоп табуучулук жөндөмдүүлүгү атомдук-молекулярдык деңгээлге чейин жеткен нанотехнологиялардын пайда болушуна байланыштуу бул маселе акыркы жылдары ого бетер курчуду. Наноизилдөөлөрдүн объекти болуп атомдордун жана молекулалардын масштабындагы материалдар саналат.

Нанотехнологияларды өнүктүрүүнүн социалдык-маданий кесепеттерин эске алуу абзел анткени, алардын когнитивдик күчү позитивдүү потенциалга гана ээ болбостон, азыркы милитаристтик техногендик күчтөр цивилизация адамзаттын жашоосуна да коркунуч туудуруп жатат. Жалпысынан нанотехнологиялар индустриалдык доордун технологиялык парадигмаларын микрокомпьютерлештирүү жана коомдун бардык чөйрөлөрүн санариптештирүү, жасалма интеллектти түзүү жолу менен өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк ачты.

Тарыхый өнүгүүнүн жүрүшүндө илимий-техникалык прогресс, адамдын жаратылыш процесстерине тийгизген терс таасиринин өсүшү, энергиянын кайра жаралбаган булактарынын, жаратылыш ресурстарынын улам азайып бара жаткандыгы жана башка бир катар факторлор адамзатты ар кандай жаңылыштыкка жол бербей турган этапка алып келди. Бүгүнкү күндө туура эмес кооптуу чечимдердин терс кесепеттеринин масштабы жана оордугу кайсы жерде болбосун глобалдуу болуп баратат. Ал эми муну эске албаган ар кандай олдоксон аракеттер антигумандуулукка, демек, адеп-ахлаксыздыкка жол ачат.

Илимий-техникалык прогресте ар бир жаңы этап, адегенде, прогрессивдүү артыкчылыктарды гана жарыялайт. Бирок андан кийин экинчи жана үчүнчү туундулар келип чыгат да, алар кооптуулукту жаратышы мүмкүн. «Ар кандай кубулуштун жакшылык катары көрүнгөн касиеттери жамандыкка айлануу учурун өзүнө жашырып тураарын» [Диалектика и этика [Текст] [А. А. Хамидов, Ж. М. Абдильдин, Л. М. Архангельский, и др.]. – Алма-Ата: Наука, 1983. – С. 81] унутпашыбыз жөн. Муну ядролук энергетиканы өнүктүрүү же тамак-аш өндүрүшүндө генетикалык модификацияланган элементтерди колдонуу мисалында көрсөтүүгө болот. Бул нанотехнологияларды жана наноматериалдарды колдонууда коопсуздук принциби акыркы орунду ээлебеши керек дегенди билдирет.

Илим менен техниканын этикалык маселелери коомдун өнүгүүсүндөгү жаңы милдеттер менен дайыма коштолуп келе жатканы талашсыз. Наноилим жана нанотехнологиялар деңгээлинде заманбап илимдин кеңири дисциплинардык жана технологиялар аралык табиятынан улам илим этикасы көйгөйлөрдүн жетишээрлик кеңири спектрин камтыйт жана анын көптөгөн маселелери этикалык рефлексиянын башка өңүттөрү менен ажырагыс түрдө байланыштуу. Анткени, «Илимдин этикалык өңүтү илимдин өзүнүн өнүгүшү жана коом менен өз ара байланышы аркылуу тастыкталат. Илимдин тигил же бул интерпретациясы бир топ даражада илимдин этикалык маселелеринин актуалдуулугун аныктайт» [Фролов, И. Т. Этика науки: Проблемы и дискуссии [Текст] / И. Т. Фролов, Б. Г. Юдин. – М.: Политиздат, 1986. – С. 396]. Ошондуктан илимий-техникалык этиканын бардык маселелери өтө маанилүү. Бул илим менен техниканын жетишкендиктеринин динамикасынын жылдан жылга илгерилеп бараткандыгы менен түшүндүрүлөт. Ушундан улам илимий-техникалык прогресстин мүмкүн болуучу терс кесепеттерине өз убагында адекваттуу чара көрүүнүн мааниси убакыт өткөн сайын актуалдуу болуп барат.

КОРУТУНДУ

1. Кыргыз элинин философиялык ойлому акыркы жылдарда илимпоздордун өзгөчө көңүл бурган предмети болуп калды. Бул жаатта жазылган эмгектерде философиянын тарыхынын теориялык проблемалары, элибиздин коомдук аң-сезиминин өнүгүшүнүн негизги багыттары жана өзгөчөлүктөрү, фольклордун философиялык маңызы, орто кылымдардагы ойчулдардын дүйнө таанымы, XIX кылымдын жана XX кылымдын башындагы акындардын философиялары изилденет. Ал эми кыргыз элинин этикалык ойломун изилдөө боюнча маанилүү иштер жасалган жана арбын материалдар топтолгон. Бирок аткарылган эмгектерде проблеманын айрым гана жактары каралган. Кыргыз элинин рухий маданиятынын, философиялык ойломунун өнүгүү контекстинде анын эмпирикалык этикасынын тарыхый динамикасы азырынча толук талдоодон өтө элек.

2. Философиянын тарыхындагы жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү башка этикалык түшүнүктөргө караганда ойчулдардын көңүлүн өзүнө көбүрөөк бурган. Анткени алар адеп менен адепсиздикти чектеген моралдык диалектиканы чагылдыруунун эң жалпы формасын билдирет. Аталган категориялардын карама-каршы табияты аларды этиканын негизги субстанциялык түшүнүктөрү катары мүнөздөйт. Калган бардык категориялар тигил же бул даражада жакшылык менен жамандыкты туюнтуунун формасы болуп эсептелет, себеби алар этикалык категориялардын бүткүл системасынын башатын, өзөгүн жана маңызын түзөт. Моралдык жакшылык жана жамандык түшүнүктөрүнүн калыптанышы, өнүгүшү жана өз ара байланышы маселесине кыскача тарыхый-философиялык сереп салуу практикалык реалдуулуктун талаптарына, адамдын аң-сезиминин өнүгүү мыйзамдарына жараша ар кандай философиялык системаларда ар башка болгон.

3. Мораль – бул социалдык мамилелердин өзгөчө формасы, ал адам ишмердүүлүгүнүн, коомдук практиканын бардык жактарын жөндөйт, тескейт. Мораль – дүйнө кабылдоонун бир жолу, дүйнө түшүнүүнүн өзгөчө формасы. Өзүнүн ушул өзгөчөлүгү менен айырмаланган мораль жалпы адамзаттык айкын чындыктарды ичине камтыйт. Андан сырткары моралдык аң-сезимде логикалык ырааттуулук, кылымдардын кыйырынан өтүп калыптанган түшүнүктөрдүн түрмөгү, дүйнө түшүнүүнүн моралга гана мүнөздүү болгон системасы бар.

4. Этикалык түшүнүктөр эки деңгээлде калыптанып өздөштүрүлөт: эмпирикалык жана теориялык. Кыргыз элинин социалдык-этикалык түшүнүктөрү эмпирикалык моралдын деңгээлинде калыптанган. Башкача айтканда, кыргыз элинин көөнө тарыхында көрөңгөлөнгөн философиялык-этикалык идеялар жалпыланган абстракттуу универсалийлердин аралашмасы эмес. Алар коомду таанып билүүнүн, өздөштүрүүнүн, улантуунун диалектикалык мыйзам ченемдүүлүктөрү. Ошол диалектикалык процесстин натыйжасында кыргыз коому өзүнүн моралдык-этикалык, маданий-философиялык бай казынасын түзгөн.

5. Мифология – куру кыялдын туундусу эмес, адам акылынын реалдуу турмушту элестүү чагылдырган жаркын учуру. Ал адам аң-сезиминин зарыл баскычын түзгөн маанилүү категория. Мифология реалдуу турмушту интеллект кудуретинин жетишинче конкреттүү сыпаттаган. Миф – аң-сезимге трансценденттүү кубулуш, реалдуу турмушту чагылтуунун өзгөчө бир формасы жана деңгээли. Мифологияда тигил же бул элдин нарк-насилин аздектеген таасирдүү философиялык-этикалык ишеним-императивтери, жакшылыкты туу туткан ой-мүдөөлөрү чагылдырылган. Мифтердин философиялык-этикалык мазмуну аллегориялуу-ассоциативдүү формада туюнтулат.

6. Элдик оозеки чыгармачылыкта катылган даанышмандык – адамзаттын чындыкка объективдүү ой жүгүртүүгө жасаган алгачкы аракети. Даанышмандыктын турмуштук маңызы ааламдын татаал системасында адамзаттын туура багыт алуусунда турат. Оозеки чыгармачылыктагы социалдык-этикалык идеялар конкреттүү тарыхый тажрыйбанын негизинде калыптанган. «Манас» эпосунда элдин этикалык көз караштары өзгөчө бай чагылдырылган. Алар анын максат-мүдөөлөрүн, этикалык идеяларын, адеп-ахлактык баалуулуктарын, иш аракеттерин туюнтуп турат. Элдик оозеки чыгармачылыкта, анын ичинен эпосто элдин социалдык-этикалык идеялары жакшылык менен жамандыктын, адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин күрөшү жөнүндөгү ойлор аркылуу берилген.

7. Жусуп Баласагындын «Кут билим» поэмасы көркөм поэтикалык гана эмес, белгилүү бир концептуалдуу философиялык-этикалык мазмундуу чыгарма. Орто кылымдарга мүнөздүү болгон тарыхый шартта жаралгандыгына карабастан, поэмада автор адам, анын жашоо маңызы, максаты тууралуу түбөлүктүү суроолорго жооп издеп, муундан-муунга өткөн сайын нугун жоготпос оюн айткан. Ойчулдун этикалык концепциясына ылайык жашоонун маңызы, максаты – адам деген ыйык атты ардактап, адилет, ак өмүр сүрүп, акыл менен иш жүргүзүп, колдо барына каниет кылып, бактылуу турмуш кечирүү.

Ушул рухий дөөлөттөрдү сап тутуп жашаган адам гана өз өмүрүн сая өткөрбөгөн болот деп белгилейт ойчул.

8. Легендарлуу ойчулдардын бизге жеткен чыгармаларында кыргыз элинин жалпы философиялык-этикалык өнүттөгү көз караштары тастыкталган. Аларда адам, коом, жакшылык, жамандык тууралуу күнүмдүк салттуу жашоодогу практикалык моралдык нормалары чагылдырылган. Легендарлуу ойчулдардын этикалык ой пикирлери жогорку адеп-ахлактык идеалга, моралдык ишенимге негизделген. Алардын эңсегени – калктын бардарчылыкта жашаган бейпил турмушу. Ал эми адамгерчилик, адеп-ахлак жагынан алганда легендарлуу ойчулдар жакшылык, адилеттик сыяктуу этикалык идеалдуу нормаларды туу тутушкан. Алар адилеттүү коомду куруу идеясын көңүл көрөңгөлөрүндө уялатып эңсешкен.

9. Заманчыл акындардын чыгармачылыгында жакшылык менен жамандыктын айкалышкан жери – адамдын жүрүм-туруму, кулк-мүнөзү, ниет-пейили. Алардын терме, санат ырларында жакшылыктын үлгүсү катары кең пейилдүүлүк, ынтымактык, кайрымдуулук сыяктуу оң касиеттер капталынан коюлуп айтылат. Ошол эле учурда, акындар адам мүнөзүндөгү ичи тардык, кекирейүүчүлүк сыяктуу терс касиеттерди жамандыктын ачык белгиси катары сүрөттөшөт. Андан сырткары, алардын ырларында жакшылык деген түшүнүк барчылык, досчулук, ак ниеттик, сыйкордук сыяктуу түшүнүктөр менен тектеш, мазмундаш каралат. Ошол эле мезгилде жамандыктын синоними катары жалкоолук, сарандык сыяктуу социалдык маанидеги түшүнүктөр арбын колдонулат.

10. Демократ акындардын чыгармачылыгы – кыргыз элинин кылымдардан аздектеп келген маданиятынын өзүнчө бир тепкичи, кылымдарды кечирген маданий байлыгынын жыйындысы. Алардын терме, санат, насыят, үлгү ырлары этикалык-дидактикалык ой толгоолорго бай. Акындар жакшылык менен жамандык жөнүндө ой толгоолорунда маселенин практикалык жагына басым жасайт жана жеке адам менен коомдун ортосундагы ажырагыс байланышты нукура эмпирикалык негизде чечмелешет. Алар эркиндик гана элге жакшылык алып келээрин туура түшүнүү менен жакшылык маселесин «менчик», «эркиндик» сыяктуу социалдык-саясий маанидеги түшүнүктөр менен туташ карашкан. Демократ акындардын чыгармаларынын негизги темаларынын бири – эмгек. Санат, насыят, үлгү, терме ырларында эмгектин жаратмандык маанисин көп ирет айтып, элге коомго кызмат кылуу адамгерчиликти кымбат үлгүсү экенин аздектеп, эркин эмгекке үндөшкөн.

11. Жаратылыш менен коом бир системанын эки тарабын билдирген татаал өз ара байланышта болушат. Бул байланыштын негизги түрү болуп коомдо орун алган баалуулуктар менен шартталган адеп-ахлактык, нарктык мазмунга ээ болгон адамдын иш-аракеттери саналат. Демек, адамдын жаратылышка болгон мамилесинин адеп-ахлактык мазмуну бул мамиленин социалдык маңызын жана адамдын ишмердүүлүгүнүн коомдук баалуулугун эске алуу менен туташ байланыштуу. Азыр экологиялык этиканын алдында адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилелердин бардык жактарына тиешелүү

моралдык жоопкерчиликтиүү баалуулуктарды сактоого өзгөчө көңүл буруу милдети турат.

12. Илимий техникалык прогресстин тынымсыз өркүндөөсү дээрлик бардык пайдалуу ойлоп табуулар жана илимий жетишкендиктер, биринчи кезекте, экономикага салым кошуп гана тим болбостон, адамзатты жаңы, кээде алдын ала айтууга кыйын болгон чакырыктар менен тобокелчиликтердин алдына коюп турат. Илимдин жетишкендиктерине этикалык баа берүү дайыма актуалдуу жана зарыл. Кандайдыр бир жаңы илимий жетишкендиктерди жаратууда адам жаратуучу, кожоюн катары аракеттенет жана келечекке оптимизм менен карап, ага илимий-техникалык жаңы талаптарды коёт. Бирок көйгөй бардык жаңы илимий иштеп чыгуулар, анын ичинде нанотехнологиялык иштеп чыгуулар, негизинен, прагматикалык мүнөздө болуп, моралдык жана этикалык императивдер кээде экинчи планга өтүп кеткендигинде.

**Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү илимий эмгектерде
чагылдырылды:**

1. Козубаев, Ө. Уңгу сөздөн улама [Текст] / Ө. Козубаев, А. Бекбоев. – Бишкек: Кант. типогр., 1994. – 62 б.
2. Козубаев, Ө. Акылнаамэ [Текст]: мейкиндик ж-а мезгил / Ө. Козубаев, А. Бекбоев. – Бишкек: Кырг. с.-х. ин-т, 1994. – 96 б.
3. Козубаев, Ө. Этическая мысль в ретроспективе [Текст] / Ө. Козубаев. – Бишкек: Кырг. с.-х. ин-т, 1995. – 160 с.
4. Козубаев, Ө. Элдик этикеттин эмпирикасы [Текст] / Ө. Козубаев, А. Мырзакматов. – Бишкек: Мурас, 2008. – 96 б.
5. Козубаев, Ө. Эмпирикалык этика [Текст] / Ө. Козубаев. – Бишкек: Солюшин, 2013. – 160 б.
6. Козубаев, Ө. Кыргыз элинин этикалык ойлом тарыхын таанып-билүү [Текст] / Ө. Козубаев. – Бишкек: Солюшин, 2019. – 227 б.
7. Козубаев, Ө. Парадоксы этики [Текст] / Ө. Козубаев. – Бишкек: Солюшин, 2020. – 275 с.
8. Козубаев, Ө. Проблемы истории философской мысли в Киргизии [Текст] / Ө. Козубаев, А. И. Нарынбаев // Изв. АН КиргССР. – Фрунзе, 1987. – № 1. – С. 57-62.
9. Козубаев, Ө. К истории борьбы двух противоположных философских систем [Текст] / Ө. Козубаев // История философии и современность. – Душанбе, 1988. – С. 139-142.
10. Козубаев, Ө. Отражение социально-этических представлений киргизов эпосе «Манас» [Текст] / Ө. Козубаев // Тюркология – 88. – Фрунзе, 1988. – С. 631-633.
11. Козубаев, Ө. Предфилософские феномены народного сознания [Текст] / Ө. Козубаев // Методологические и мировоззренческие проблемы истории философии. – М., 1988. – С. 214-225.
12. Козубаев, Ө. К этике Юсуфа Баласагуни [Текст] / Ө. Козубаев // Философия: Прошлое, настоящее и будущее. – Фрунзе, 1989. – С. 171-174.

13. Козубаев, Ө. Социоэтическое содержание киргизского эпоса [Текст] / Ө. Козубаев, А. Бекбоев // Изв. АН КиргССР. – Фрунзе, 1989. – № 1. – С. 29-34.
14. Кыргыз элинин өткөн доорлордогу философиялык түшүнүмдөрүн изилдөө [Текст] / Ө. Козубаев, А. Салиев, А. Какеев, Ы. М. Мукасов // Ала-Тоо. – Фрунзе, 1989. – № 7. – 144-160-б.
15. Козубаев, Ө. Из истории социально-этической мысли кыргызов [Текст] / Ө. Козубаев // Из истории социально-философской мысли народов востока. – Фрунзе, 1989. – С. 8-24.
16. Козубаев, Ө. К историзму эпоса “Манас” (социосемантический аспект) [Текст] / Ө. Козубаев // Знание: Семантика и прагматика. – Бишкек, 1991. – С. 81-88.
17. Козубаев, Ө. Тоголок Молдо – ойчул акын [Текст] / Ө. Козубаев // Тоголок Молдо: Изилдөөлөр, эскерүүлөр. – Бишкек, 1991. – 94-102-б.
18. Козубаев, Ө. К методологии истории общественной мысли [Текст] / Ө. Козубаев // Общественно-философская мысль народов Средней Азии. – Бишкек, 1991. – С. 7-32.
19. Козубаев, Ө. Необходимость и случайность в естественнонаучных идеях восточных мыслителей [Текст] / Ө. Козубаев // Изв. АН КиргССР. – Фрунзе, 1990. – №1. – С. 24-29.
20. Козубаев, Ө. Тарыхый-философиялык тааным логикасы [Текст] / Ө. Козубаев // Саясий трибуна. – Бишкек, 1991. – № 2. – 9-13-б.
21. Козубаев, Ө. Мурас жана философиялык тааным [Текст] / Ө. Козубаев // Мурас. – Бишкек, 1991. – № 3. – 35-37-б.
22. Козубаев, Ө. История и “Манас” [Текст] / Ө. Козубаев // Проблемы комплексного изучения эпоса “Манас”. – Бишкек, 1994. – С. 94-108.
23. Козубаев, Ө. От мифопоэтического к реально-историческому [Текст] / Ө. Козубаев, А. Бекбоев // Наука и техника. – Бишкек, 1995. – № 1. – С. 17-22.
24. Козубаев, Ө. Парадигмы трагического в эпосе “Манас” [Текст] / Ө. Козубаев, Ч. Биялиева // Современность: Философские и правовые проблемы. – Бишкек, 1997. – С. 185-188.
25. Козубаев, Ө. Турмуш феноменологиясынын этикалык жагы [Текст] / Ө. Козубаев // Логос. – Бишкек, 1998. – № 1. – 63-67-б.
26. Козубаев, Ө. Этикалык категориялардын диалектикасы [Текст] / Ө. Козубаев // Логос. – Бишкек, 1999. – № 2. – 66-71-б.
27. Козубаев, Ө. Адептин генезисине карата [Текст] / Ө. Козубаев // Преемственность народной мудрости в современной кыргызской философии. – Бишкек, 2006. – 264-266-б.
28. Козубаев, Ө. “Манас” – намыстуулуктун жана нарктуулуктун символу [Текст] / Ө. Козубаев // Современность: Философские и правовые проблемы. – Бишкек, 2006. – 20-27-б.
29. Козубаев, Ө. Адеп – адамдын алгачкы сезим-туюму [Текст] / Ө. Козубаев // Гуманитарные проблемы современности. – Бишкек, 2007. – 27-33-б.

30. Козубаев, Ө. Мифоэтика: Айкындык жана зарылдык [Текст] / Ө. Козубаев // И. Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. – Бишкек, 2007. – № 7. – 273-277-б.
31. Козубаев, Ө. “Кут билимдин” коомдук санаттары [Текст] / Ө. Козубаев // Тил жана котормо. – Урумчи, 2007. – № 4. – 10-14-б.
32. Козубаев, Ө. Акындык – акыл кенчи [Текст] / Ө. Козубаев // Тил жана котормо. – Урумчи, 2007. – № 4. – 14-17-б.
33. Козубаев, Ө. Интеллектуалдык стратегия [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2012. – № 1. – 28-29-б.
34. Козубаев, Ө. Кыргыз Республикасындагы интеллектуалдык менчик жана инновациялар ситемасы [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2012. – № 2. – 6-8-б.
35. Козубаев, Ө. Состояние и проблемы инновационной деятельности в Кыргызской Республике [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2013. – № 1. – С. 28-30.
36. Козубаев, Ө. Улуу ойчулдун философиясынан фрагменттер [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2015. – № 1. – 56-58-б.
37. Козубаев, Ө. Жусуп Баласагындын социоэтикасы [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2016. – № 1. – 52-55-б.
38. Козубаев, Ө. Обзор инновационной деятельности в Кыргызской Республике [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2016. – № 2. – С. 6-9.
39. Козубаев, Ө. Дүйнөдөгү технопарктер тууралуу [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2016. – № 2. – 14-17-б.
40. Козубаев, Ө. “Кут билим”: Тарыхый символикалык этика // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2016. – № 2. – 40-42-б.
41. Козубаев, Ө. Инновациялардын экономиканын өнүгүшүндөгү ролу [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2017. – № 2. – 8-11-б.
42. Козубаев, Ө. Чыңгыз Айтматов – улуу адам [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2018. – № 1. – 40-42-б.
43. Козубаев, Ө. Инновациялар – коомдук өнүгүүнүн негизги фактору [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызпатенттин “Кабарлары”. – Бишкек, 2019. – № 1. – 24-27-б.
44. Козубаев, Ө. Мировоззренческая сущность кыргызской традиционной музыки [Текст] / Ө. Козубаев // КР УИАнын “Кабарлары”. – Бишкек, 2019. – № 2. – С. 68-70.
45. Козубаев, Ө. Роль инноваций в повышении эффективности экономики [Текст] / Ө. Козубаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2019. – № 1. – С. 107-111.
46. Козубаев, Ө. Улуттук инновациялык системанын теориясы жана практикасы [Текст] / Ө. Козубаев // КР УИАнын “Докладдары”. – Бишкек, 2019. – № 1. – 56-60-б.

47. Козубаев, Ө. Леонардо да Винчинин этикалык парадоксу [Текст] / Ө. Козубаев // КР УИАнын “Кабарлары”. – Бишкек, 2020. – № 1. – 142-147-б.
48. Козубаев, Ө. Технологиялардын социалдык-этикалык жагы [Текст] / Ө. Козубаев // И. Арабаев ат. КМУнин “Жарчысы”. – Бишкек, 2020. – № 3. – 89-95-б.
49. Козубаев, Ө. Онтология этического учения Юсуфа Баласагуни: Опыт философской реконструкции [Текст] / Ө. Козубаев // КР УИАнын “Кабарлары”. – Бишкек, 2021. – № 1. – С. 125-130.
50. Козубаев, Ө. Нанотехнологиянын социалдык-этикалык парадокстары [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргызстан Эл аралык ун-нин “Кабарлары”. – Бишкек, 2021. – № 1. – 78-83-б.
51. Козубаев, Ө. Онтология традиционной культуры кыргызов [Текст] / Ө. Козубаев // И. Арабаев ат. КМУнин “Жарчысы”. – Бишкек, 2021. – № 4. – С. 70-75.
52. Kosybaew, O. Preservation, integration and renewal of traditional music: theory and practice [Text] / O. Kosybaew // Book of abstracts. – Almaty, 2021. – P. 28-29.
53. Козубаев, Ө. Традиционная культура кыргызов: Онтологический обзор [Текст] / Ө. Козубаев // КР УИАнын “Кабарлары”. – Бишкек, 2022. – № 3. – С. 182-186.
54. Козубаев, Ө. Этические учения Аль-Фараби и Юсуфа Баласагуни в контексте истории нomaдизма [Текст] / Ө. Козубаев, К. Ш. Карабукаев // КР УИАнын “Кабарлары”. – Бишкек, 2022. – № 1. – С. 101-107.
55. Козубаев, Ө. Философская реконструкция этических парадигм Юсуфа Баласагуни [Текст] / Ө. Козубаев // Synesis Universidade Catolica de Petropolis. – Rio de Janeiro, Brasil. – 2022. – Vol. 14, № 1. – P. 391-398. (Web of Science).
56. Козубаев, Ө. Взаимосвязь этноса и природы: Экологические традиции и экологическая культура [Текст] / Ө. Козубаев // Norwegian journal of development of the International Science. – 2022. – № 97, 12 май. – P. 42-46.
57. Козубаев, Ө. Специфика нравственного сознания в условиях глобализации [Текст] / Ө. К. Козубаев, А. Т. Акматалиев, Н. Н. Камбаралиева // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES). – 2022. – Vol. 7, N 3. – P. 107-113.
58. Козубаев, Ө. Философская рефлексия на этический аспект развития науки [Текст] / Ө. Козубаев // КР УИАнын “Кабарлары”. – 2022. – № 4. – С. 74-79.
59. Козубаев, Ө. К вопросу об онтологии понятия “самоидентификация” (на примере современного Кыргызстана) [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргыз Респ. УИАнын электрондук журн. – 2022. – №3, вып. 2.
60. Козубаев, Ө. Духовно-нравственные ценности общества - основа развития страны [Текст] / Ө. Козубаев // Кыргыз Респ. УАКнын электрондук журн. – 2022. – №3, вып. 2.

61. Козубаев, Ө. Каада-салттардын жана инновациялардын өз ара байланышы [Текст] / Ө. Козубаев, К. Ш. Карабукаев // КМКТАУнин “Кабарлары”. – 2022. – № 3. – 1366-1371-б.

Козубаев Өскөнбайдын 09.00.03 – философиянын тарыхы адистиги боюнча философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган «Кыргыз элинин этикалык ойлом тарыхынын динамикасы» аттуу диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: философия, этика, ойлом, дүйнө тааным, адам, коом, өнүгүү, гумандуулук, табият, мораль, түшүнүк, диалектика, маданият, жакшылык, жамандык.

Изилдөөнүн объекти. Моралдык аң-сезимдин тарыхый-философиялык парадигма катары каралышы.

Изилдөөнүн предмети. Кыргыз элинин социалдык-этикалык дүйнө таанмынын жана коомдун этикалык моделинин калыптанышы.

Изилдөөнүн максаты. Эмпирикалык этиканын эволюциялык динамикасын кыргыз элинин улуттук этикалык ойлом тарыхынын мисалында изилдөөгө алып, этикалык практика менен теориянын ажырагыс биримдигин тарыхтуулук принцибинин негизинде философиялык талдоо.

Изилдөөнүн илимий методдору. Диссертациянын теориялык жана методологиялык негизин диалектикалык логиканын универсалдуу принциптери (жалпы байланыш, өнүгүү, системалуулук, карама-каршылык, тарыхтуулук ж.б.) жана логикалык методдор (анализ жана синтез, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, тарыхыйлуулук жана логикалуулук) түздү.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы.

Кыргыз элинин социалдык-этикалык көз караштарынын генезиси жана эволюциясы алгачкы ирет комплекстүү философиялык анализден өттү. Эмгекте изилдөөгө байланыштуу илимий адабияттар талданды, философиянын өнүгүү контекстиндеги жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү изилденди, моралдын тарыхый-философиялык түшүндүрмөсү каралды, эмпирикалык этиканын табияты ачылды, мифтердин этикалык мазмуну жана фольклордун философиялык-дидактикалык мааниси изилденди, Жусуп Баласагындын жана легендарлуу ойчулдардын гуманисттик этикасынын социалдык маңызы талданды, заманчыл жана демократ акындардын этикалык идеялары иликтенди, аалам менен адам биримдигинин этикалык жагдайлары жана азыркы илимдин этикасынын глобалдык актуалдуулугу каралды.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертациялык иштин теориялык жоболорун кыргыз элинин философиялык-этикалык ойломунун тарыхын мындан аркы изилдөөдө кеңири колдонууга болот. Иштин материалдарын аспиранттарга жана студенттерге философиянын тарыхы, маданияттын философиясы, этикалык ойлордун тарыхы жана педагогика боюнча лекцияларды окууда, семинардык сабактарды өтүүдө кеңири пайдаланса болот. Ошондой эле иликтөөнүн корутундулары адеп-ахлакка байланыштуу иш чараларга кеңири пайдаланууга арзыйт.

РЕЗЮМЕ

на диссертацию Козубаева Өскөнбая “Историческая динамика этической мысли кыргызского народа”, представленную на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – история философии

Ключевые слова: философия, этика, мысль, мировоззрение, человек, общество, развитие, гуманность, природа, мораль, понятие, диалектика, культура, содержание, явление.

Объект исследования. Исследование морального сознания в качестве историко-философской парадигмы.

Предмет исследования. Формирование социально-этического мировоззрения кыргызского народа и этической модели общества.

Цель исследования. Изучение эволюционной динамики эмпирической этики на примере рациональной исторической этической мысли кыргызского народа и её философский анализ в неразрывности единства этической практики и теории на основе исторического принципа.

Научные методы исследования. Теоретические и методологические основы диссертации составили универсальные принципы диалектической логики (общая связь, развитие, системность, противоречие, историзм и др.), и общие логические методы (анализ и синтез, восхождение от абстрактного к конкретному, историческое и логическое).

Полученные результаты и их новизна. В диссертации впервые осуществлен философский анализ генезиса и эволюции социально-этической мысли кыргызского народа. В работе изучена научная литература, касающаяся исследования, исследованы понятия добро и зло в контексте развития философии, выявлено историко-философское толкование морали, раскрыта природа эмпирической этики, изучены этическая сущность мифов и философско-дидактическое содержание фольклора, проанализировано социальное значение гуманистической этики Ж. Баласагына и легендарных мыслителей, исследованы этические идеи акынов заманистов и демократов, рассмотрены этические положения единства вселенной и человека, и глобальная актуальность современной этики науки.

Область применения. Теоретические положения диссертационной работы могут быть использованы в дальнейшем исследовании философской, этической мысли кыргызского народа. Материалы работы могут быть использованы при проведении лекционных и семинарских занятий по истории философии, философии культуры, истории этической мысли и педагогике. Также, результаты исследования найдут широкое применение в мероприятиях нравственного воспитания.

RESUME

For the dissertation of Oskonbay Kozubaev “Historical dynamics of the ethical thought of the Kyrgyz people”, submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 09.00.03 - History of Philosophy

Key words: philosophy, ethics, thought, worldview, human, society, development, humanity, nature, morality, concept, dialectics, culture, content, phenomenon.

Object of Research. Research of moral consciousness as a historical and philosophical paradigm.

Subject of Research. Formation of the socio-ethical worldview of the Kyrgyz people and the ethical model of society.

Aim of the Research. The study of the evolutionary dynamics of empirical ethics on the example of the rational historical ethical thought of the Kyrgyz people and its philosophical analysis in the inseparability of the unity of ethical practice and theory based on the historical principle.

Scientific research methods. The theoretical and methodological foundations of the dissertation were the universal principles of dialectical logic (general connection, development, consistency, contradiction, historicism, etc.), and general logical methods (analysis and synthesis, ascent from the abstract to the concrete, historical and logical).

The results obtained and their novelty. The dissertation for the first time carried out a philosophical analysis of the genesis and evolution of the socio-ethical thought of the Kyrgyz people. The paper studies the scientific literature concerning the research, the concepts of good and evil are researched in the context of the development of philosophy reveals the historical and philosophical interpretation of morality, reveals the nature of empirical ethics, studies the ethical essence of myths and the philosophical and didactic content of folklore, analyzes the social significance of the humanistic ethics of Zh.Balasagyna democrats, considered the ethical provisions of the unity of the universe and man, and the global relevance of modern ethics of science.

Application area. The theoretical provisions of the dissertation work can be used in the further study of the philosophical, ethical thought of the Kyrgyz people. The materials of the work can be used in lectures and seminars on the history of philosophy, philosophy of culture, history of ethical thought and pedagogy. Also, the results of the study will be widely used in the activities of moral education.